मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

उद्देश व भूमिका

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे
ध्येय, उद्दिष्ट-भूमिका
यांचा परिचय
करून देणारी पुस्तिका !

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

उद्देश व भूमिका

प्रकाशक

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

- ***प्रकाशक / मुद्रक***

  मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

  सी, ८/२३, स्टेट बँक नगर, पंचवटी,
  पाषाण रोड, पुणे ८.
  दूरध्वनी : ०२०-२५८९९१७३/९८२२६७९३९१
  Email : msatyashodhak@gmail.com
  Website : www.muslimsatyashodhak.org

- ***प्रथमावृत्ती :*** २६ जानेवारी १९७९
  द्वितियावृत्ती : नोव्हेंबर १९८५
  सुधारित तृतियावृत्ती : २२ मार्च २०१७
  (मु. स. मंडळाचा ४७ वा वर्धापन दिन)

- ***मुद्रणस्थळ***

  साई समर्थ प्रिंटर्स
  २९८ शनिवार पेठ, पुणे ३०.

- ***स्वागतमूल्य***

  रुपये ५०/-

प्रकाशकाचे निवेदन

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या भूमिकेशी सर्वसामान्य वाचकांचा परिचय व्हावा या हेतूने इंडियन सेक्युलर सोसायटीने ही पुस्तिका मुद्दाम लिहवून घेतली आहे. ती प्रकाशित करताना सोसायटीस अतिशय आनंद होत आहे. या प्रकाशनाने मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाशी जनतेचा अधिक संबंध येईल असा आम्हांस विश्वास वाटतो.

अ. भि. शहा

अध्यक्ष

इंडियन सेक्युलर सोसायटी

पुणे

२६ जानेवारी १९७९

प्रकाशकाचे निवेदन

(नवीन आवृत्ती)

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे कार्यकर्ते आणि वाचकांना मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे ध्येय, उद्दिष्ट-भूमिका या संदर्भात परिचय होऊन वैचारिक स्पष्टता यावी या हेतूने इंडियन सेक्युलर सोसायटीने पुढाकार घेऊन प्रकाशित केलेली ही पुस्तिका सध्या उपलब्ध नाही. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाकडे तरुण आकर्षित होत आहेत. त्यांना मंडळाची भूमिका समजण्यासाठी या पुस्तिकेचे पुनर्प्रकाशन आवश्यक होते. आजच्या संदर्भात हे पुस्तक समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. या पुस्तिकेत काही नवी प्रकरणं समाविष्ट करण्याची गरज वाटली म्हणून या नव्या सुधारित आवृत्तीची मंडळाने निर्मिती केली आहे. हे पुस्तक मंडळाच्या संपर्कातील व इतरही सर्व वाचकांना मंडळाची भूमिका समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल असे आम्हांस वाटते.

- प्रा. शमसुद्दीन तांबोळी
अध्यक्ष
मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

पुणे
२२ मार्च २०१७

प्रस्तावना

मुस्लीमांचे प्रबोधन व्हावे या हेतूने श्री. हमीद दलवाईंनी सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी आपले विचार मांडण्यास सुरुवात केली.

मुस्लीम जातीयवादाचे नेमके मूळ कशात आहे याचा शोध घेत असताना त्यांना आढळून आले की, यासाठी इस्लाम धर्माची व मुस्लीम इतिहासाची कठोर चिकित्सा करणे आवश्यक आहे. तशी कठोर चिकित्सा करून ती जनतेसमोर मांडण्यास त्यांनी प्रारंभ केला.

याचा परिणाम म्हणून मुस्लीम समाजामध्ये खळबळ उडाली व त्याचबरोबर मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना झाली. हे पाहून खवळून उठलेल्या मुल्ला, मौलवी व जातीयवादी नेत्यांनी हमीद दलवाई व सत्यशोधक मंडळ यांच्याबद्दल विषारी अपप्रचार सुरू केला. पुढे दलवाईंच्या निधनानंतरही मंडळाची आगेकूच सुरूच आहे, हे पाहून मुस्लीम सनातनी वर्ग अत्यंत अस्वस्थ झाला आहे. जमेल त्या मार्गाने मंडळाविषयी मुस्लीम जनमत कलुषित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न सतत चालूच आहे.

परंतु एवढे घडत असतानासुद्धा मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या विचारांचा मुस्लीम समाजामध्ये प्रसार होत आहे. अनेक जिज्ञासू मुस्लीम तरुण मंडळाचे विचार जाणून घेण्यास उत्सुक आहेत. त्या सर्वांना व्यक्तिश: व गटवार भेटून त्यांचे शंकानिरासन करणे, मंडळाचे विचार समजावून सांगणे, हे कार्य चालू आहेच. अशा जिज्ञासूंसाठी ही पुस्तिका लिहिली आहे. ती विद्वानांसाठी लिहिली नसून थोडेफार मराठी येणाऱ्यांना, शालेय शिक्षण झालेल्या मुस्लीमांना मंडळाचा विचार समजावा, हाही पुस्तिका लिहिण्यामागचा प्रमुख हेतू आहे. त्यासाठी केवळ विद्वानांनाच समजू शकतील असे जडबंबाळ शब्द व क्लिष्ट भाषा टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीसुद्धा काही प्रकरणांत विषय चांगला समजावा म्हणून अवघड शब्द अपरिहार्यपणे वापरणे भाग पडले आहे व त्याबद्दल वाचक क्षमा करतील

अशी आशा आहे.

ही पुस्तिका अगदी थोड्या काळात लिहून तयार केली आहे. प्रा. अ. भि. शहा यांनी हस्तलिखित तपासून बहुमोल सूचना केल्या. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्यावतीने मी त्यांचे मन:पूर्वक आभार मानतो. मंडळाच्या कार्यात प्रा. शहा, श्री. यदुनाथ थत्ते व डॉ. बाबा आढाव यांच्यासारख्या अनेक मुस्लीमेतर विचारवंत व सामाजिक कार्यकर्त्यांचा पहिल्यापासून सक्रिय सहकार सतत लाभत आलेला आहे व श्री. दलवाई यांच्या निधनानंतरही लाभत आहे, ही भारताच्या मुस्लीम नागरिकांच्या व भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने मोठी भाग्याची गोष्ट आहे. कारण, सत्तेवर असलेले राजकीय पुढारी स्वातंत्र्योत्तर काळात मुस्लीम जातीयवाद्यांची, संकुचित स्वार्थासाठी पद्धतशीरपणे मनधरणी करीत आले आहेत आणि आणीबाणी उठल्यानंतर त्यात पूर्वाश्रमीचे समाजवादी व जनसंघी नेतेही सामील झाले आहेत; परंतु सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया राजकरणावर फार थोड्या प्रमाणात अवलंबून असते. तिचा प्रवाह अधिक खोलवर असतो. तिची गती व दिशा ठरविणे हे कार्य राजकारणी लोकांपेक्षा विचारवंत व सामाजिक कार्यकर्तेच अधिक करतात.

कोणत्याही समाजात ही प्रक्रिया दीर्घकालीन असते. त्यातल्या त्यात मुस्लीम समाजाबद्दल तर ही अधिक मंद वेगाने पुढे जाणार हे उघड आहे. जगातल्या इतर कोठल्याही देशाच्या आधी ही प्रक्रिया भारतीय मुसलमानांत सुरू व्हावी याचे श्रेय आपल्या राष्ट्रीय चळवळीच्या नेत्यांनी घालून दिलेल्या मूल्यव्यवस्थेला आणि तिचे संस्कार घेऊन राष्ट्र सेवा दलाच्या वातावरणात वाढलेल्या श्री. हमीद दलवाई यांना दिले पाहिजे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे कार्य त्यांच्या निधनानंतरही चालू राहिले आहे. याचाच अर्थ असा की, या देशाची उदारमतवादी परंपरा आणि दलवाई यांनी दिलेली प्रेरणा या तात्कालिक राजकारणावर मात करू शकतील इतक्या प्रभावी आहेत. हे छोटेखानी पुस्तकही त्याचेच प्रतीक आहे.

बाबूमियाँ बँडवाले

पुणे
अध्यक्ष

२६ जानेवारी १९७९
मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

सुधारित नव्या आवृत्तीची
प्रस्तावना

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना होण्यापूर्वी प्रा. अ. भी. शहा, हमीद दलवाई यांनी इंडियन सेक्युलर सोसायटीची स्थापना केली. सेक्युलॅरिझम, लोकशाही व आधुनिक मूल्यांसंदर्भात सेक्युलॅरिस्टमध्ये विपुल प्रमाणात बुद्धिप्रामाण्यवादी लेख, प्रासंगिक घटना, विश्लेषण होत असे. हमीद दलवाईंनी मार्च १९७० मध्ये मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना केली. यावेळी इतर समविचारी संघटनांप्रमाणेच इंडियन सेक्युलर सोसायटीने दलवाईंना समर्थन व सहकार्य दिले. मंडळाच्या स्थापनेनंतर पहिल्या दशकात विविध कार्यक्रम, बौद्धिक शिबिरे आणि प्रकाशन कार्यात इंडियन सेक्युलर सोसायटीने पुढाकारही घेतला. याचाच एक भाग म्हणून 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ - उद्देश व भूमिका' ही पुस्तिकाही इंडियन सेक्युलर सोसायटीने प्रकाशीत केली.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची भूमिका व दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी ही मूलभूत पुस्तिका आहे. २६ जानेवारी १९७९ नंतर याची दुसरी आवृत्ती नोव्हेंबर १९८५ मध्ये प्रकाशित झाली; मात्र या सर्व पुस्तिका संपून दोन दशके झाली आहेत. मंडळाच्या कार्यकर्त्यांबरोबरच इतरांनाही उपयुक्त ठरणारी ही पुस्तिका नव्या आवृत्तीरूपाने प्रकाशित करणं महत्त्वाचं होतं. ते मंडळाच्या ४७ व्या वर्धापनदिनाच्या निमित्तानं होत आहे, याचा आनंद वाटतो.

सुमारे चार दशकांपूर्वी मांडलेली भूमिका आणि प्रश्न जवळपास सारखेच आहेत; परंतु मुस्लीमांचा अनुनय, भाषेची समस्या आणि लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण या प्रकरणांतील विश्लेषणातील परिस्थितीत काही बदल झाला आहे. नवी आवृत्ती प्रकाशित करताना पूर्वीच्या आशयात अजिबात बदलकरता त्या त्या प्रकरणाच्या शेवटी 'सद्यस्थितीत...'मध्ये सध्याच्या स्थितीचा आढावा घेतला आहे. तसेच, मुस्लीम आरक्षण व दहशतवाद या दोन नव्या प्रकरणांचा समावेश या पुस्तकात केला आहे. वास्तविक इस्लामचा उदारमतवाद, भारतीय संविधानातील

मूल्यांशी बांधिलकी, मुस्लीम शिक्षण, मुस्लीम समाजातील अंधश्रद्धा या व अशा अनेक नव्या विषयांचा समावेश करता आला असता; परंतु ही भूमिका जाहिरनाम्यात आली आहेच. मंडळ विज्ञान व विवेकवादाशी बांधील असल्याने या विषया संदर्भात भूमिका वेगळ्या रूपाने व तपशीलात जाऊन मोडण्याची गरज वाटली नाही. तसेच मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका नियमित प्रकाशित होत आहे. त्यात या विषयांवर भूमिका मांडण्यात येत असतेच.

'भारतीयत्वाचा अभिमान आणि संविधानाचा सन्मान' हे घोषवाक्य घेऊन मंडळ पुढील वाटचाल करीत आहे. दलवाई म्हणत असत, 'मी सर्वप्रथम माणूस आहे, नंतर भारतीय व त्यानंतर मुसलमान.' मंडळाची वाटचाल ही मानवतेकडेच जाणारी आहे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ फक्त तलाकच्याच प्रश्नावर कार्य करते, असा एक गैरसमज आहे. तलाक व्यतिरिक्त या समाजाचे अनेक प्रश्न आहेत व या प्रश्नांवरसुद्धा मंडळ कार्य करते. तसेच महिलांचे प्रश्न फक्त तलाक, पोटगी पुरतेच नाहीत तर त्यांच्या शिक्षण, रोजगारा बरोबरच सुसह्य, आनंददायी, समताभिमुख वर्तनाशीही निगडित आहेत. जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, विज्ञान-तंत्रज्ञान या सगळ्यांचाच मुस्लीम समाजावर प्रभाव पडला आहे व तो पडतच राहणार. मंडळाचे उपक्रम वाढले आहेत, तरुणांची संख्या वाढत आहे. एक बुद्धिवादी गट तयार होत आहे. समाजातूनही सकारात्मक प्रतिसाद मिळत आहे. मंडळाचे सुवर्णजयंती वर्षही जवळ येत आहे. याच दृष्टिकोनातून ही नवी आवृत्ती काढली आहे. त्याचा उपयोग नक्कीच होईल असा विश्वास वाटतो. प्रत्येक पाच-दहा वर्षांनी अशा नव्या आवृत्त्या काढाव्या लागतील. पुस्तके तर संपतीलच पण परिस्थिती बदलेल, प्रवाह बदलतील तसे भूमिका व विश्लेषणही थोड्याफार फरकाने बदलू शकेल. तशी नोंद वेळोवेळी घेतली जाईलच.

आपल्या समविचारी संघटना, दलवाईंचे समकालीन साथी आणि आपणासारख्या पुरोगामी व्यक्ती आमच्या पाठीशी आहात, याचा आम्हाला अभिमान आहेच. म्हणून आपणा सर्वांप्रती कृतज्ञताही व्यक्त करतो.

पुणे
२२ मार्च २०१७

– शमसुद्दीन तांबोळी
अध्यक्ष,
मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

अंतरंग

■ ■

फाळणीपूर्वीचा भारत

ब्रिटिशांच्या दीडशे वर्षांच्या जुलमी राजवटीच्या जोखडातून १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी भारत मुक्त झाला. हे स्वातंत्र्य त्याने काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली सतत ६२ वर्षे लढा देऊन मिळवले. टिळक, गांधी यांनी या लढ्याचे नेतृत्व केले. त्यासाठी लक्षावधी भारतीयांना असीम त्याग करावा लागला. कित्येकांनी आपल्या आयुष्याची होळी केली. हजारोंना बलिदान करावे लागले आणि त्याचे फळ स्वातंत्र्याच्या रूपाने १५ ऑगस्ट १९४७ ला मिळाले.

पण हा स्वातंत्र्याचा लढा कोणी चालविला ? त्यात प्रामुख्याने कोणी भाग घेतला ? या देशात बहुसंख्य असलेल्या हिंदूंनीच तो लढा चालविला. काही मुस्लीम होते, नाही असे नाही; पण बहुसंख्य मुस्लीम समाज या लढ्यात सामील होऊ शकला नाही. मुस्लीम समाजाला या लढ्यात ओढण्यासाठी टिळक, गांधी यांनी आटोकाट प्रयत्न केले; पण त्यांना म्हणावे तितके यश लाभले नाही.

टिळकांनी लखनौ करार त्यासाठीच केला; पण त्यातून मुसलमानांची अलगपणाची भावनाच वाढीला लागली. म. गांधींनी खिलाफत चळवळीच्या निमित्ताने मुसलमानांना ब्रिटिशविरोधात परत एकदा उभे करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना थोडेफार यश आलेही; पण त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या चळवळीपासून मुस्लीम समाज दूरच गेला, कारण खिलाफत चळवळ धार्मिक चळवळ होती. फायदा फक्त एकच झाला, मुस्लीम समाज ब्रिटिशविरोध करण्यास फक्त धार्मिक लढ्यापुरता का होईना; पण उभा ठाकला.

खिलाफत चळवळीचा उत्साह ओसरल्यावर मुस्लीम समाज काँग्रेसपासून (स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीपासून) दूर गेला व त्यानेच मुस्लीम लीगसारखी संघटना बळकट करण्यास सुरुवात केली. मुस्लीम लीगचे ध्येय अत्यंत मर्यादित, संकुचित होते. काँग्रेस लढा देत असता ज्या काही सवलती मिळतील त्यात आपला वाटा मागायचा, आयत्या पिठावर रेघोट्या ओढायच्या हाच लीगचा उद्देश होता.

ब्रिटिशांच्या 'फोडा आणि झोडा' या धोरणाचा हा विजय होता. त्यांना हिंदू आणि मुस्लीम एकत्र येऊन स्वातंत्र्याची मागणी करताहेत हे नकोच होते. त्यांच्या या कुटिल धोरणाला मुस्लीम लीग बळी पडली. त्यामुळे लीगच्या झेंड्याखाली एकवटलेले मुसलमान स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी होऊच शकले नाहीत. स्वातंत्र्याचा लढा तीव्र झाला. भारत स्वतंत्र होण्याची चिन्हे दिसू लागताच मुस्लीम लीगने आपला मोठा वाटा, म्हणजे वेगळे राष्ट्रच मागायचे ठरविले. १९४० च्या सुमारास मुस्लीम लीगने बॅ. जीनांच्या नेतृत्वाखाली वेगळ्या राष्ट्राची, पाकिस्तानची मागणी केली. तेच त्यांचे ध्येय ठरले.

ती मागणी त्यांनी इतक्या पराकोटीला पोचवली की, एक वेळ ब्रिटिश या देशातून गेले नाहीत तरी चालतील, स्वातंत्र्य मिळाले नाही तरी चालेल; पण जर ते मिळणारच असेल तर मग मात्र आम्हाला हिंदुस्थानात राहावयाचे नाही,आम्ही विभक्त होणारच, आम्हाला आमचे वेगळे मुस्लीम राष्ट्र हवे, असे मुस्लीम लीगचे नेते म्हणू लागले.

याउलट, काही सनातनी, कडवे मुसलमान मात्र याच्याविरुद्ध होते. त्यांना या देशाचे विभाजन नको होते, फाळणी नको होती. त्यांचा फाळणीविरोध वेगळ्या कारणांसाठी होता. त्यांचे म्हणणे असे होते की, फाळणी स्वीकारून त्या एका लहानशा पाकिस्तानच्या तुकड्यावर आम्ही काय म्हणून समाधान मानावे ? हा सर्व देश आमचाच म्हणजे मुसलमानांचा आहे. नुसते पाकिस्तान मिळवून उरलेल्या भारतावरील ताबा आम्ही काय म्हणून सोडावा ? ते शक्य नाही. सर्व भारत हा परत मुसलमानी अमलाखाली आला पाहिजे, हे त्यांचे स्वप्न होते व म्हणून त्यांचा फाळणीला विरोध होता. देवबंदचे उलेमा त्याबाबतीत आघाडीवर होते.

या दोन्हींपेक्षा पूर्णपणे वेगळे विचार असणारेही काही मुसलमान होते, उदा. मौ. आझाद. त्यांना फाळणीही नको होती व धर्माधिष्ठित राष्ट्रही नको होते. त्यांना हवे होते हिंदू-मुस्लीम यांनी एकत्र येऊन धर्मनिरपेक्ष समाजाच्या पायावर उभारलेले सर्वार्थाने नवे असे राष्ट्र. पण मौ. आझादांना अनुयायीच नव्हते. मुस्लीम समाज त्यांना नेता समजत नव्हता. मुस्लीमांचे नेते होते बॅ. जीना आणि त्यांचे आशास्थान होते मुस्लीम लीग. मुस्लीम लीगच्या नेतृत्वाखाली वेगळ्या राष्ट्राची, पाकिस्तानची मागणी चांगलीच फोफावली. मुस्लीम लीग हीच मुस्लीमांची एकमेव प्रबळ अशी संघटना बनली व वाटेल ते करून पाकिस्तान मिळवायचेच असा लीगने चंग बांधला.

जसाजसा देशाच्या स्वातंत्र्याचा क्षण जवळ येऊ लागला, तसातसा लीगच्या चळवळीलाही जोर चढला. लीगने देशातील मुसलमानांना प्रत्यक्ष कृतीचा आदेश दिला. प्रत्यक्ष कृती म्हणजे दंगली, हिंदूंच्या कत्तली ! या आदेशाचे लीगच्या अनुयायांनी निष्ठेने पालन केले. कलकत्ता, नौखाली या ठिकाणी भयानक रक्तपात झाला. त्याचा वचपा म्हणून बिहारमध्ये हिंदूंनी मुस्लीमांच्या कत्तली केल्या. यामुळे यादवी युद्धाच्या खाईत देश ढकलला जातो की काय, अशी परिस्थिती निर्माण झाली. शेवटी फाळणी अपरिहार्य ठरली. म. गांधी सोडून काँग्रेसच्या नेत्यांनी फाळणीला, वेगळ्या मुस्लीम राष्ट्राला मान्यता दिली.

गेली तीन हजार वर्षे एकत्र राहणारे देशवासी भारतीय मुसलमानांपैकी जवळजवळ ९५% पूर्वीपासून या देशातले रहिवासी होते; बाहेरून आलेल्या मुसलमानांची संख्या जेमतेम पाच टक्के भरत होती. फाळणीमुळे धर्माच्या नावावर एका रात्रीत वेगळे झाले. लाखो लोक निर्वासित झाले. लाखोंच्या कत्तली झाल्या. स्त्रियांवर अत्याचार झाले. अनेक वर्षांपासून जोपासलेली मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली गेली. म. गांधींना आपला प्राण गमवावा लागला. भारतमातेच्या या सुपुत्रांनी (हिंदू-मुस्लीम जमातींनी) आपल्या मातेला रक्ताने न्हाऊ घातले. रक्ताने माखलेल्या अशा हातांनी मुस्लीम लीगने पाकिस्तान मिळविले. हिंदू-मुस्लीम लढ्याच्या कटकटी नकोत म्हणून भारतीय नेत्यांनी पाकिस्तानला मान्यता दिली. लक्षावधी भारतीयांना वाटले, आता तरी हा हिंदू-मुस्लीम प्रश्न संपला; पण ते होणे नव्हते. फाळणीने हिंदू-मुस्लीम प्रश्न संपणार हे एक स्वप्नच ठरले.

सद्यस्थितीत...

भारतातील हिंदू-मुस्लीम प्रश्न हा ऐतिहासिक मुद्दा आहे. मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान महत्त्वाचे राहिले आहे. हिंदू महासभा, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि हिंदुत्ववादी संघटना स्वातंत्र्याच्या पूर्व संध्येला आक्रमक झालेल्या दिसतात. मुस्लीम समाजावर मौलाना आझाद आदी नेतृत्वापेक्षा बॅ. जीनांचा प्रभाव अधिक प्रमाणात होता. असे असतानाही पाकिस्तानच्या निर्मिती नंतर भारतात राहणाऱ्या मुस्लीमांची संख्या लक्षात घेण्याइतकी मोठी होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात धर्मनिरपेक्ष एकात्म समाज निर्मितीसाठी जमातवाद बाजूला ठेवून राष्ट्र घडवण्याच्या प्रक्रियेत जे प्रयत्न आवश्यक होते ते पुरेशा प्रमाणात झाल्याचे दिसत नाही. विषाची बिजे नष्ट झाली नाहीत म्हणून आजतागायत हा प्रश्न राष्ट्राच्या एकात्मतेमधील मोठा अडथळा

ठरला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात व सध्याही हिंदू-मुस्लीम जमातवाद आपापल्यापरीने जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न होत आहे. परिणामी धार्मिक ध्रुवीकरणास हातभार लागत आहे. यातून मुस्लीम समाजाची असुरक्षितता वाढताना दिसतेय; पण आजही सर्व समावेशक सेक्युलर नेतृत्व मुस्लीम समाजात निर्माण होत नाही. या दृष्टीने अधिकाधिक प्रयत्न करण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे.

फाळणी नंतरची काही दशकं हिंदू-मुस्लीम प्रश्नाच्या दृष्टीने फारच तणावाची होती. भारतातील मुस्लीमांना पाकिस्तानबद्दल आकर्षण होते. यामुळे क्रिकेट मॅचनंतर फटाके उडविण्यासारखे प्रकार होत. आताच्या भारतीय मुस्लीमांमध्ये तसा प्रकार नाही. पाकिस्तान मात्र कुरापती काढत असतोच व हिंदुत्ववादी भारतीय मुसलमानांना पुन: पुन्हा पाकिस्तानची वाट दाखवतात. हे चित्र बदलले पाहिजे.

■ ■

मुस्लीमांचा अनुनय

भारत स्वतंत्र राष्ट्र झाल्यावर जी राज्यघटना बनविली गेली, त्यामुळे भारत हे एक प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. घटनेनुसार या देशातील सर्व नागरिकांना समान हक्क मिळाले. समान नागरिकत्व तसेच धर्मनिरपेक्षता हा घटनेचा गाभा ठरला. त्यामुळे हिंदूंच्या इतकेच सर्व राजकीय अधिकार मुसलमानांना मिळाले आणि हे सर्व मुसलमानांसाठी वेगळा देश देऊन टाकल्यावरसुद्धा, हे लक्षात घ्यायला हवे. देशाची फाळणी झाल्यावर फाळणीची मागणी करणारे सर्वच मुसलमान काही पाकिस्तानात गेले नाहीत. जे मागे उरले त्यांना आता कोठल्यातरी राजकीय पक्षात शिरणे भागच होते. कॉंग्रेस सत्तेवर होती म्हणून सुरुवातीला बहुसंख्येने ते कॉंग्रेसमध्ये गेले, जे थोडेसे मनाने डावे होते ते इतर पक्षांतही घुसले; पण ते ज्या ज्या पक्षात गेले तेथे तेथे त्यांनी आपला मुसलमानीपणा जपला. सत्तेच्या राजकारणापुरतेच तेथे ते समरस होत.

राजकीय पक्षही आपल्या पक्षीय राजकारणातच दंग होते. हैदराबाद व जुनागडचे विलीनीकरण होऊन चुकले होते; नाही म्हणायला काश्मीरची डोकेदुखी थोड्याफार प्रमाणात त्रास देत होती.

१९५२ साली देशात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली आणि कॉंग्रेस पक्ष सत्तेवर आला आणि नेमक्या याच वेळी देशातील मुस्लीम नेतृत्वाला अजूनही आपल्या गठ्ठा मतांची किंमत काय आहे, याचा साक्षात्कार झाला. तेथून पुढे मग मुस्लीमांचे वेगळेच राजकारण सुरू झाले. स्वातंत्र्यपूर्व सौदेबाजीच्या राजकारणाला उर्जितावस्था आली. निवडून येण्यासाठी मतांची आवश्यकता असते व अशी एकगठ्ठा मते मुसलमानांजवळ आहेत, हे कॉंग्रेसच्या तसेच इतर विरोधी पक्षियांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी मुसलमानांच्या सौदेबाजीच्या राजकारणाला खतपाणी घालून ते रोपटे चांगलेच पोसले. अर्थात त्याचा सर्वात जास्त उपयोग कॉंग्रेस पक्षाने करून घेतला. त्यामुळे जवळजवळ सर्वच राजकीय पक्षांनी मुस्लीम-अनुनय सुरू

केला. मुसलमानांना दुखवायचे नाही यावर सर्व पक्षांचे एकमत होते.

एक उद्योगप्रधान, स्वयंपूर्ण तसाच लोकशाही व समतेवर आधारलेला समाज भारतात उभा करण्यासाठी भारतीय नेतृत्व धडपडत होते. त्यासाठी नवीन नवीन सुधारणा असणारे कायदे बनविले जात होते. लोकशाहीवादी नवीन समाजरचनाच उभारायची होती. त्यासाठी कालबाह्य जुनाट रूढी, परंपरा न मानणारा जातिधर्मनिरपेक्ष असा समाज उभा करायचा होता. हे सर्व घडवून आणायचे तर स्त्रियांना दूर ठेवून कसे चालेल ? म्हणून जवाहरलाल नेहरूंनी किमान हिंदू स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क देणारे हिंदू कोड बिल हिंदू सनातन्यांच्या विरोधाला न जुमानता १९५५-५६ साली पास केले; पण मुसलमान स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या कायद्याला ते हातही लावू शकले नाहीत. मात्र भविष्यात मुस्लीम जनमत अनुकूल झाल्यावर असा एक हिंदू-मुसलमानांना लागू होणारा समान नागरी कायदा बनविण्याचा आपण प्रयत्न करू असे त्यांनी यावेळी स्पष्ट केले होते. याचा अर्थ एवढाच की, मुस्लीम दुखावले न जाण्याची दक्षता प्रत्येक पक्ष घेत होता.

आपल्या मतांच्या सामर्थ्याची नेतृत्वाला जाणीव होताच त्याने मुसलमानांना संघटित करण्यास सुरुवात केली व हे सर्व धर्माच्या नावाखाली ! यात सिंहाचा वाटा उचलला जमाते इस्लामीने. त्यांचे प्रेरणास्थान मौ. मौदुदी हे होते. आता ते पाकिस्तानात आहेत.

तामीरे-मिल्लतसारख्या संघटनाही जोमाने कार्यास लागल्या. लीगचेही पुनरुज्जीवन करण्यात आले व तिने बाळसे धरले. दक्षिणेत केरळमध्ये इतरही अनेक मुस्लीम संघटना आपले कार्य करू लागल्या. तबलिखची चळवळ पण देशभर पसरली; पण या चळवळी जरी वेगवेगळ्या दिसत असल्या तरी सर्वांचा उद्देश मात्र एकच होता; तो म्हणजे मुसलमानांचे वेगळेपण कायम राखणे, त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहापासून वेगळे पाडणे. हे करण्यासाठी ते वेगवेगळ्या युक्त्या अमलात आणीत. इतर राजकीय क्षेत्रात विखुरलेले मुसलमानही यापेक्षा वेगळे नव्हते. सर्वजण एकाच माळेचे मणी ! याचे उदाहरण म्हणजे जेव्हा जेव्हा समान नागरी कायदा करण्याची मागणी करण्यात येते, तेव्हा तेव्हा ही सर्व मंडळी आपले भेदभाव विसरून एकत्र येतात व विरोध करतात, हे आजतागायत चालू आहे.

दरम्यानच्या काळात १९६५ साली पाकिस्तानशी भारताचे युद्ध झाले. सर्वसामान्य मुस्लीम समाज त्यावेळी जरी भारतीयांच्या बरोबरीने उभा राहिला, तरी मुस्लीम नेतृत्व मात्र मूग गिळून गप्प बसले. पाकिस्तानच्या आक्रमणाचा निषेध

करणेसुद्धा जमाते इस्लामीसारख्या संघटनेच्या जिवावर आले. उलट, भारताविरुद्ध जिहाद करण्याचा भारतीय मुस्लीमांना वाईट सल्ला देणारे मौ. मौदुदींचे फतवे जमाते इस्लामीच्या 'दावत' या उर्दू दैनिकाने छापले होते. येथपर्यंत मुस्लीम जातीयवादाने मजल मारली. पण तरीही या जातीयवादाला धक्का लावण्याचे साहस कोठलाही राजकीय पक्ष करेना. एकगठ्ठा मते घालवायला सहजासहजी कोण तयार होणार ? उलट, मुस्लीमांचा अनुनय करण्याची स्पर्धाच पक्षापक्षांत दिसत होती.

पण हे किती दिवस चालणार ? शेवटी याची प्रतिक्रिया कोठेतरी उमटणारच हे सांगायला काही एखाद्या ज्योतिषाची जरुरी नव्हती. त्याची प्रतिक्रिया हिंदू जातीयवादी पक्ष बलवान होण्यात झाली. हिंदू मनात असंतोष खदखदू लागला. एकूण मुस्लीम जमातीविषयी द्वेष बळावला. क्षुल्लक कारणावरून हिंदू-मुस्लीम दंगे होऊ लागले. दंग्यांची कारणे निराळीच होती. गोवध, मशिदीवरून वाद्ये वाजवणे, लहान मुलांच्या भांडणाचे पर्यवसान जातीय दंगलीत होऊन रक्त सांडले जाणे ही फक्त दिखाऊ कारणे होती. खरे कारण होते दोन्ही जमातींना एकमेकांविषयी वाटणारा पराकोटीचा द्वेष. कमालीचा अविश्वास होता आणि दोन्हीकडची जातीयवादी पुढारी मंडळी याला खतपाणीच घालीत होती. त्यामुळे त्यांचे पक्ष चांगलेच बाळसे धरू लागले होते.

असा एक प्रश्न नेहमी विचारला जातो की, हिंदू जातीयवाद आणि मुस्लीम जातीयवाद यांपैकी अगोदर कोठला ? या प्रश्नाचे उत्तर देणे म्हणजे 'कोंबडी आधी की अंडे आधी' या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासारखे आहे. हे दोन्हीही जातीयवादी लोक देशाला रसातळाला नेण्याचे कार्य मात्र एकदिलाने करताहेत यावर दुमत होणार नाही. आम्हाला तरी निदान स्वातंत्र्योत्तर काळात हिंदू जातीयवाद हा मुस्लीम जातीयवादाचीच प्रतिक्रिया आहे, असे वाटते.

१९६५ नंतर देशात जातीय दंगलींनी एवढे भयानक रूप धारण केले की, संपूर्ण देशात कोठे हिंदू-मुस्लीम दंगा झाला नाही असा एकही दिवस जाईनासा झाला. रांची, अहमदाबाद, भिवंडी, मालेगाव येथील दंग्यांनी कहरच केला. त्यांची मीमांसा मात्र जो तो आपापल्या परीने करीत होता. हिंदूंच्याच माथ्यावर दंगलीचे खापर फोडण्याचे कार्य करणाऱ्यांमध्ये सेक्युलर म्हणवणारेसुद्धा होते आणि राज्यकर्ते तर काय ? त्यांनीही हिंदूंनाच शांत राहण्याचा, त्यांनाच दोष देण्याचा उद्योग चालविला होता. दंगली थांबविण्याचे उपायही वरवरची मलमपट्टी करण्यासारखे होते. कोठे शांतता-समित्या स्थापन करा, कोठे हिंदू-मुस्लीम मेळावे घ्या, कोठे

मुसलमानांना राख्या बांधा, कोठे हिंदूंना खीरखुरमा खायला घाला. यामुळे तात्पुरता परिणाम होतो, नाही असे नाही; पण यासाठी कायम स्वरूपाची उपाययोजना कोणीच सांगेना.

दम्यानच्या काळात १९६४ सालात मजलिशे मुशावरत स्थापन करण्यात आली. उद्देश चांगला होता : हिंदू-मुस्लीम सामंजस्य वाढविणे. काही सेक्युलर हिंदूंचा तिला पाठिंबाही होता; पण तिचासुद्धा कबजा जमाते इस्लामीने घेतला, किंबहुना जमाते इस्लामीच्या पडद्याआडच्या प्रेरणेनेच मुशावरची स्थापना झाली होती असे म्हणावयास जागा आहे. त्यामुळे आशेचा तोही किरण विझला. हे कालचक्र फिरत असतानाच निवडणुका होत होत्या, हिंदू-मुस्लीम दंगलीही चालूच होत्या आणि पुन्हा पुन्हा तेच चाकोरीबद्ध पद्धतीने हिंदूंना दोष देण्याचे व मुसलमानांना न दुखविण्याचे-थोडक्यात मुस्लीम अनुनयाचे कार्य काही राजकीय पक्ष चालवीत होते. मुस्लीम लीगने तर बाजीच मारली; तिने केरळमध्ये मल्लापुरमही (मोपलास्तानही) मिळविले.

जातीय दंगलीने राष्ट्रीय एकात्मतेचा विचका उडाला. निधर्मी लोकशाहीचे धिंडवडे जगभर निघाले. देशाचे, त्यातील लोकशाहीचे भवितव्य धोक्यात येते की काय, धर्माच्या नावाखाली देशाची फाळणी करण्याची वेळ नजीकच्या काळात परत येते की काय, या शंकेने देशातील विचारवंत हतबुद्ध होऊन बसले होते. नेमक्या याच वेळी मुस्लीम जातीयवादी राजकारणाची कारणमीमांसा करणारा एक मुस्लीम तरुण बाहेर पडला. त्याने मुस्लीम जातीयवादावर चौफेर हल्ला चढविला. आक्रमक मुस्लीम जातीयवादावर घणाघाती प्रहार सुरू केले. एवढेच नव्हे, तर आक्रमक मुस्लीम जातीयवाद हा इस्लामच्या परंपरेचेच दृश्य स्वरूप आहे हे इतिहासाच्या आधाराने उघड करून सांगण्यास सुरुवात केली. जर हा मुस्लीम जातीयवाद संपवायचा असेल, तर कोठलेही थातुरमातुर बाह्य उपचार करून चालणार नाही. इस्लामी परंपरेची व धर्माचीच चिकित्सा केली पाहिजे व त्या चिकित्सेनंतर धर्माकडे बघण्याचा आपला पारंपरिक दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. थोडक्यात, धर्मातील टाकाऊ भाग बदलला पाहिजे. तसाच आणखीही एक धक्कादायक सिद्धांत त्याने मांडला, तो असा की आता दिसत असलेल्या मुस्लीम जातीयवादाला हिंदूच कारणीभूत आहेत; त्यांनीच मतांच्या राजकारणापायी मुस्लीमांचा जातीयवाद अप्रत्यक्षपणे पोसला आहे. त्याकरिता या देशातील राजकीय पक्षांनी मुस्लीम अनुनय करण्याचे सोडून द्यावे असेही त्याने सांगितले.

हे सर्व विशद करून सांगणाऱ्या तरुणाचे नाव होते हमीद दलवाई. त्याच्या या अनपेक्षित हल्ल्याने मुस्लीम जातीयवादी सनातनी चांगलेच गांगरले. त्यांना हा हल्ला जिव्हारी झोंबला. हिंदूसुद्धा अंतर्मुख बनले. कडवे व सनातनी मुस्लीम जातीवादी हे दलवाईंविरुद्ध खवळून उठले. दलवाईंविरुद्ध त्यांनी विषारी प्रचार सुरू केला. काफीर, जनसंघी, हिंदूंचा एजंट, अस्तनीतला निखारा अशा शेलक्या विशेषणांनी त्यांची संभावना केली जाऊ लागली. धमक्या ही तर नित्याचीच बाब होऊन बसली.

पण दलवाई थांबायला तयार नव्हते. थांबून चालणार नव्हते, कारण परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याअगोदर इलाज करायला हवा होता. रुग्ण दगावण्याअगोदरच उपचार करायला हवे होते. दलवाईंची खात्री झाली होती की, मुस्लीम समाजाला अंध धर्मश्रद्धेच्या जोखडाखालून मुक्त केले पाहिजे, त्याला धर्माच्या नावाखाली कोंडवाड्यात कोंडून ठेवणाऱ्यांच्या तावडीतून सोडविले पाहिजे. कारण, धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रवाद, लोकशाही या कल्पनांचा उगमच आधुनिक काळातील असल्याने त्यांचा स्वीकार करायचा तर तो अंध धर्मश्रद्धेचा पगडा दूर करूनच मुस्लीमांना करता येईल, अशी खूणगाठ बांधूनच दलवाई कामाला लागले होते. त्याचा अपेक्षित परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील ? सारासार विचार करणारे काही मुस्लीम तरुण दलवाईंच्या मतांचा विचार करू लागले. ते दलवाईंच्या बोलण्यातील खरेपणा पडताळून पाहू लागले. मुस्लीम जातीयवादाचा अभ्यास करताच दलवाईंच्या विचारांतील सत्यता त्यांच्या लक्षात आली.

सद्यस्थितीत...

राजकीय पक्षांकडून होणारा मुस्लीम अनुनय भारतीय समाजाने १९८५-८६ मध्ये शहाबानो प्रकरणाच्या निमित्ताने अनुभवला. लाखोंच्या संख्येने जमाते-इस्लामी, मुस्लीम पर्सनल लॉ व इतर जमातवादी संघटनांनी सर्वोच्च न्यायालयाचा पोटगी संदर्भातील निर्णय मागे घेण्यास भाग पाडले. यातूनच १९८६ चा नवा कायदा अस्तित्वात आणला. या काळात मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने भारताचे राष्ट्रपती, पंतप्रधान, कायदामंत्री व लोकप्रतिनिधींना भेटून मुस्लीम महिलांच्या पोटगी समर्थनात मागणी केली. महाराष्ट्रभर तलाक मुक्ती मोर्चा काढला; पण मुस्लीम अनुनयाचा प्रत्यय पुन्हा आला. बाबरी मशीदीचा पाडाव व नंतरचे क्रिया-प्रतिक्रियांचे राजकारण समाजाने अनुभवले आहे.

सुधारणेस प्रतिकार या मुस्लीम जमातवाद्यांच्या भूमिकेमुळे हिंदुत्ववाद अधिक आक्रमक झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. २००२ मधील गुजरात

हत्याकांड आणि नंतरच्या दंगली या मुस्लीम अनुनयाच्या पुढच्या होत्या. सरकारनेसुद्धा न्या. सच्चर समिती, न्या. रंगनाथ मिश्रा आयोगाची स्थापना केली. मात्र, त्याच्या शिफारशी मात्र गुंडाळण्यात आल्या. हिंदुत्ववादी शक्ती जशा वाढल्या तसेच एम. आय. एम.ही मुस्लीम समाजात मूळ धरू लागली. विविध राज्यांत गोहत्या प्रतिबंधक कायदा लागू झाला. त्यातून अनेक अनुचित प्रकारही घडले. आज मुस्लीम समाज मुस्लीम जमातवादाचा जसा बळी ठरत आहे; तसाच हिंदुत्ववादी शक्तींमुळे असुरक्षित विषमता अनुभवत आहे. आता धर्मनिरपेक्ष एकात्म समाज निर्माणाचे आव्हान अधिक गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळामार्फत सेक्युलर विज्ञानवादी तरुण घडवला जात आहे. या तरुणांच्या सहभागातून मंडळाचे कार्य अधिक गतीमान होईल, असा विश्वास वाटतो.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना करताना असे उद्दिष्ट होते की, हिंदू समाजात अंधश्रद्धा, महिलांचे प्रश्न, जमातवाद विरुद्ध लढा देणाऱ्या परिवर्तनवादी व्यक्ती व संघटना आहेत. समाज प्रबोधनाच्या चळवळीचा एक इतिहास आहे. मुस्लीम समाजात मात्र अशा व्यक्ती आणि संघटना तुलनेने कमी आहेत. यासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ मुस्लीम समाज सुधारण्यासाठी आवश्यक असणारा संघर्ष व आत्मटीका करीत राहील. रचनात्मक कार्य व विविध उपक्रमांतून समाजकल्याणाचे कार्य करीत राहील.

■ ■

मंडळाची स्थापना

१९६५ साली पुण्यात हिंदू-मुस्लीम दंगल झाली. भारतात इतरत्रही दंगली चालूच होत्या. हे सर्व टाळण्यासाठी, याला कोठेतरी आवर घालण्यासाठी पुरोगामी मुसलमानांची संघटना आवश्यक होती. दलवाई एकटेच होते. काही काळानंतर त्यांच्या पाठीमागे पुण्यातील पुरोगामी विचारसरणीचे काही मुस्लीम तरुण उभे राहिले. हे मुस्लीम तरुण व हमीद दलवाई यांना एकत्र आणण्याचे काम प्रामुख्याने समाजवादी नेते श्री. भाई वैद्य व डॉ. बाबा आढाव यांनी केले. त्यातूनच २२ मार्च १९७० रोजी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचा जन्म झाला. पुढे त्याचे संगोपन करण्याच्याकामी प्रा. अ. भि. शहा व श्री. यदुनाथ थत्ते यांनी मोलाची कामगिरी बजावली.

मंडळाच्या स्थापनेचा उद्देश होता मुस्लीम समाजामध्ये प्रबोधन घडवून आणणे म्हणजे त्यांना सेक्युलर राष्ट्रवादी बनविणे, त्यांच्यात वैज्ञानिक दृष्टी निर्माण करणे, धर्माकडे बघण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनातच बदल घडवून आणणे. मंडळाला सत्यशोधक नाव दिले तेसुद्धा विशिष्ट हेतू मनात ठेवूनच. म. जोतीराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून हिंदू धर्मातील जुनाट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. म. फुल्यांचाच आदर्श समोर ठेवून सामाजिक सुधारणेचे कार्य मुसलमान समाजात करावयाचे असल्याने मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ असे संस्थेचे नाव ठेवण्यात आले. हिंदू समाजात धर्माची चिकित्सा करणारे, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांच्यावर टीका करणारे राजा राममोहन रॉय, फुले, आगरकर यांच्यासारखे अनेक सुधारक होऊन गेले. त्यांचीच परंपरा पुढे चालविणारे अनेक हिंदू अजूनही ते कार्य करताहेत; पण मुस्लीम समाजात असे कार्य करणारे फार थोडे असल्याने प्रबोधनाची चळवळ मुसलमानांमध्ये सुरू करण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल हाही मंडळाच्या स्थापनेमागे दुसरा एक महत्त्वाचा उद्देश होता.

हमीद दलवाई यांना अधिक उत्साह आला. ते एकटे नव्हते, त्यांच्या मागे संघटनेचे बळ होते. पुण्याप्रमाणे दलवाईंच्या नवविचारांनी भारलेले मुस्लीम तरुण

महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी विखुरलेले होते. त्यांनीपण एकत्र येऊन दलवाईंना पाठिंबा दिला. अमरावती, कोल्हापूर, मुंबई, चिपळूण, सोलापूर अशा ठिकाणी मंडळाच्या शाखा निघाल्या. ठिकठिकाणी परिषदा, शिबिरे, परिसंवाद भरविण्यात येऊन प्रबोधनाचे कार्य झपाट्याने सुरू करण्यात आले. मुस्लीम जातीयवादाचे विश्लेषण करणारी एक परिषद डिसेंबर १९७१ मध्ये दिल्ली येथे अखिल भारतीय पातळीवर घेण्यात आली. स्त्रियांच्या दु:खांना वाचा फोडणारी मुस्लीम स्त्रियांची परिषद त्यानंतर थोड्याच दिवसांत पुण्यात घेण्यात आली. या परिषदेत जवळजवळ १७५ मुस्लीम स्त्रिया एकत्र आल्या व त्यांनी आपल्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची मागणी केली. त्यानंतर कोल्हापूर येथे डिसेंबर १९७३ मध्ये एक शिक्षण परिषद भरविण्यात येऊन मुसलमानांनी शालेय शिक्षण उर्दूमधून घेण्याऐवजी आपल्या प्रादेशिक भाषेतून घ्यावे, असे मुस्लीम समाजाला आवाहन करण्यात आले.

याचा विपरीत परिणाम मुस्लीम सनातन्यांवर व जातीयवादी राजकारण्यांवर झाला. त्यांनी मुस्लीम समाजाला आवाहन केले की, मुस्लीम सत्यशोधक हे हिंदूंचे एजंट आहेत. ते इस्लाम धर्म नष्ट करू इच्छितात, त्यांचे ऐकू नका. एवढे म्हणूनच ते थांबले नाहीत तर त्यांनी पुणे येथे दलवाई व त्यांच्या साथीदारांवर हल्ला चढवून मारहाण करण्यापर्यंत मजल मारली व आपल्या हिंसक वृत्तीचे दर्शन घडविले. जून १९७० मधली ही घटना; पण यामुळे मुस्लीम सत्यशोधकांना आपल्या कामाची किती आवश्यकता आहे हे पुन्हा जाणवले व ते दलवाईंसह दुप्पट जोराने कामास लागले. हमीद दलवाई मुस्लीम जातीयवादाचे स्वरूप उघड करीत भारतभर फिरतच होते; पण नेहमी चांगल्या कामाला आडवा येणारा हा 'पण !' येथेही आडवा आला.

हमीद दलवाई किडनीच्या विकाराने आजारी पडले. काही काळ काम थंडावल्यासारखे वाटले. सनातनी मंडळींना दम खायला उसंत मिळाली असे वाटले; पण मुस्लीम सत्यशोधकांनी आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने, तलाकचा बळी ठरलेल्या स्त्रियांची एक तलाकपीडित महिला परिषद घेऊन शरीयतच्या कालबाह्य कायद्याविरुद्ध आवाज उठविला व तलाकपीडित महिलांची एक नवीनच चळवळ सुरू केली. ही चळवळ अद्याप सुरूच आहे व शरियतचा स्त्रियांवर अन्याय करणारा कायदा बदलून घेईतो तशीच चालणार आहे.

ता. ३ मे १९७७ रोजी हमीद दलवाईंना काळाने ओढून नेले. आता मार्गदर्शन करणारे प्रमुख नेतृत्व कोणी नव्हते. मुस्लीम सत्यशोधक आणि या कामाबद्दल आस्था दाखविणारे, शोकमग्न असतानाच, ठिकठिकाणाहून बातम्या

येऊ लागल्या की, दलवाईंच्या निधनाबद्दल मुस्लीम सनातन्यांनी पेढे वाटले. ठिकठिकाणी नगरपरिषदा, नगरपालिकांमधून शोकप्रस्तावाला विरोध करून मुस्लीम जातीयवादी नगरसेवकांनी आपल्या कोत्या वृत्तीचे दर्शन घडविले. एवढेच नव्हे तर आता इस्लामचा शत्रू गेला, त्याचे मूठभर साथीदार काय करणार ? 'मुरगी मरी, बच्चे दानादान' अशी अवस्था होईल, मंडळ संपले, असा अपप्रचार सुरू केला.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या कामाकडे सहानुभूतीने पाहणारी मंडळीसुद्धा दलवाईंच्या निधनानंतर मंडळाचे काम चालेल की नाही याविषयी साशंक बनली; पण दलवाईंचा विचार एक शक्ती होती. तो विचार कधीच नष्ट होणार नव्हता. ती काळाची गरज; त्या गरजेपोटीच काळाने दलवाई घडवला. ज्या काळाने दलवाईंना ओढून नेले त्याच काळाने दलवाईंच्या विचारांचा प्रसार करणारे, त्यासाठी अविरत श्रम करणारे, त्या विचाराने झपाटलेले कार्यकर्ते निर्माण केले आहेत हेसुद्धा काही विचारवंतांच्या लक्षात येऊन चुकले होते.

या सर्व परिस्थितीचे भान झाल्याबरोबर महाराष्ट्रातील मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांचा पुण्यात एक मेळावा घेण्यात आला. जरी हमीद दलवाई आम्हाला सोडून गेले असले तरी त्यांनी पेटविलेली ही ध्येयवादाची ज्योत आम्ही तेवत ठेवणार आहोत; काय वाटेल ते झाले, कितीही त्याग करावा लागला तरी आम्ही मुस्लीम प्रबोधनाचे कार्य पुढे चालविणारच आहोत, असा त्यात सर्वानुमते निर्णय घेण्यात आला. मुस्लीमांमध्ये योग्य तो बदल घडवून आणण्यास, धर्माच्या नावाखाली असणारे त्यांच्यातील अज्ञान घालविण्यास, त्यांना सनातनी व जातीयवादी राजकारणाच्या तावडीतून सोडविण्यास, सर्व मुस्लीम सत्यशोधक कटिबद्ध आहेत व हे सर्व करण्यासाठी झटणे म्हणजेच दलवाईंना खरी श्रद्धांजली वाहण्यासारखे आहे, तेच त्यांचे खरे स्मारक ठरेल अशी प्रतिज्ञा करून सर्व सत्यशोधक कामास लागले. परत एकदा त्यांनी सनातनी व जातीयवादी मुस्लीम राजकारण्यांना धक्के देण्यास सुरुवात केली.

अशा विचारांनी भारावलेले, विशुद्ध विज्ञानवादी दृष्टिकोन डोळ्यांसमोर ठेवून, परिवर्तनशील असा मुस्लीम समाज घडविण्याचा ध्यास घेतलेले सेक्युलर, राष्ट्रवादी व लोकशाही विचाराचे कंकण हाती बांधलेले मुस्लीम तरुण व तरुणी म्हणजेच मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ होय.

सद्यस्थितीत...

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने आपल्या कार्याची पाच दशके पूर्ण करीत

सुवर्ण जयंती वर्षाकडे वाटचाल केली आहे. मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका, हमीद दलवाई स्टडी सर्कल, साधना मिडिया सेंटर येथील साप्ताहिक बैठक या माध्यमातून कार्य अधिक वेगाने पुढे घेऊन जाण्यासाठी कटिबद्धता दाखवली आहे. बकरी ईद निमित्त राज्यभर रक्तदान अभियान राबविण्यात येते. यामुळे तरुणवर्ग आकर्षित होत आहे.

मंडळाने नवा जाहिरनामा प्रसिद्ध करून इस्लामच्या उदारमतवादी तत्त्वज्ञानाचे समर्थन केले आहे. इस्लामच्या चांगल्या गोष्टींबद्दल अभिमान आणि वाईट गोष्टी बदलल्या पाहिजेत या हमीद दलवाईंच्या भूमिकेशी सुसंगत भाग अधोरेखीत केला आहे. धर्मचिकित्सा व कालसापेक्षता आणि संविधानात्मक मूल्यांचा स्वीकार व प्रसार करण्याचे कार्य मंडळ विविध माध्यमांतून करत आहे. हमीद दलवाई स्मृति पुरस्कार, समाज प्रबोधन पुरस्कार, स्वातंत्र्यसैनिक बाबुमियाँ बँडवाले राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कार, सत्यशोधक फातीमाबी शेख कार्यगौरव सन्मान या उपक्रमातून भारतीय समाजात विशेष उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्यांशी जोडून घेण्याचा प्रयत्न महत्त्वाचा आहे. मुस्लीम सत्यशोधक युवा मंच, मुस्लीम सत्यशोधक महिला मंच मार्फत युवक आणि महिलांच्या प्रश्नांवर सातत्याने नवनवे उपक्रम मंडळ राबवीत आहे. साधना मिडिया सेंटर येथे साप्ताहिक बैठक, मुस्लीम महिला मदत केंद्रातून संवाद व सहभाग वाढविण्यात येत आहे. प्रबोधना बरोबरच विधायक कार्यही मंडळाकडून होत आहे. हा विस्तार वाढत जाईल, असा विश्वाससुद्धा वाढला आहे. 'भारतीयत्वाचा अभिमान व संविधानाचा सन्मान' हा नारा घेऊन हमीद दलवाईंच्या विचारांचा आधार घेत चळवळ रूजत आहे.

■ ■

जिहाद - इ- तलाक

धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्याय्य चालीरीती, परंपरा व रूढी याविरुद्ध लढण्याचा मुस्लीम सत्यशोधकांचा निर्धार आहे व अशा अनेक प्रश्नांपैकी सर्वांत अन्याय्यकारक बाब म्हणजे स्त्रियांना तलाक देण्याची पद्धत.

तलाकसंबंधी मंडळाची भूमिका स्पष्ट आहे. पती व पत्नी यांना एकत्र राहणे कठीण होत असले तरी त्यांनी आपल्या स्वभावांना कोठेतरी मुरड घातली पाहिजे व तडजोड करून आपले भावी आयुष्य सुखी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यात निव्वळ पती-पत्नी यांच्याच सुखाचा प्रश्न गुंतलेला नसून जर त्यांना अपत्ये असतील तर त्या निष्पाप बालकांच्या जीवनाची आपल्या आई-बापांच्या केवळ लहरीपणामुळे राखरांगोळी होऊ नये यासाठी तरी पती-पत्नीने तलाक घेण्याचे टाळावे. पती-पत्नीला एकत्र राहणेच दुःखाचे होत असेल, एकत्र राहण्यानेच मुलांच्या जीवनावर आघात होणार असेल, म्हणजे नवरा-बायको म्हणून राहणे अशक्य होत असेल किंवा इतर काही कारणांमुळे त्यांचा संसार सुखाचा होत नसेल, तर मात्र न्याय्य पद्धतीने विभक्त होऊन आपापले संसार उभे करण्याचा त्यांचा हक्क कोणीच नाकारणार नाही.

पुष्कळांचा असा गैरसमज असेल किंवा तसा गैरसमज जाणूनबुजून पसरविला जात असेल की, मुस्लीम सत्यशोधक तलाकच्याच विरुद्ध आहेत. अर्थात मंडळ तलाकच्या विरुद्ध आहे हे फक्त अर्थसत्य आहे. त्यातील सत्य एवढेच की, कोणीही उठल्याबसल्या अगदी क्षुल्लक कारणांवरून तलाकच्या हक्काचा वापर करू नये. मुस्लीम सत्यशोधकांची भूमिका वेगळी आहे. ती अधिक विशाल आहे. त्यांचा खरा लढा तलाकविरुद्ध नसून स्त्रियांना तलाक देण्याची जी अन्याय्य पद्धत आहे त्या पद्धतीविरुद्ध आहे. त्यासाठी मुस्लीम स्त्रीला तलाक कसा दिला जातो, हे समजून घेतले पाहिजे.

आता अस्तित्वात असलेल्या मुस्लीम व्यक्तिगत कायद्याप्रमाणे पतीने

पत्नीला 'तलाक, तलाक, तलाक' असे म्हटले किंवा तशी नोटीस पाठविली, एवढेच काय तलाक दिल्याबद्दल नुसता निरोप पाठविला, तरी तलाक अमलात येतो. तीन वेळा 'तलाक' शब्दाचा उच्चार मुस्लीम स्त्रीला रस्त्यावर आणतो. अर्थात तलाक देण्यासाठी जे काही आरोप ठेवले जातात, त्यांत व्यभिचाराचा आरोप सर्रास वापरला जातो. मेहरची रक्कम मुळातच जास्त नसते व जास्त असली तरी कोणीही नवरा ती सुखासुखी देत नाही. त्यासाठी स्त्रीला कोर्टात जावे लागते. हे सर्व घडत असताना मुलाबाळांची दुर्दशा होते ती वेगळीच.

क्रिमिनल प्रोसीजर कोडमधील नवीन सुधारणेद्वारा (कलम १२५ अन्वये) पत्नीला पतीपासून पोटगी मिळविता येत होती व कित्येक स्त्रिया त्याचा फायदा घेत होत्या; पण वरील कायद्यातील कलम १२७ (३) ब अन्वये तो तिचा हक्कही हिरावून घेण्यात आला आहे. शिवाय हे सर्व करण्यासाठी स्त्रीला कोर्ट-कचेऱ्या कराव्या लागतात. गरीब मुस्लीम स्त्रिया हे कसे काय करणार ? समजा, पोटगी मिळाली तरी तलाकमुळे व नंतर पोटगी मिळविण्यासाठी केलेल्या सव्यापसव्यामुळे स्त्रीच्या मनाला ज्या जखमा होतात त्या थोड्याच भरून निघणार ? पोटगीचे पैसे मिळाले म्हणून काय मुलांना पिता मिळणार आहे ? यासाठी असे सहजासहजी तलाक होऊ नयेत असे मंडळ मानते.

पण खरा प्रश्न आहे तो पुढेच. तलाक देण्याच्या अजूनही काही पद्धती आहेत. त्या सर्व पद्धतींमध्ये पत्नीवर आरोप ठेवून तलाक देण्यात येतो; पण त्या आरोपात कितपत सत्य आहे, हे पडताळून बघण्याची काहीच व्यवस्था नाही. त्यासाठी पतीने पत्नीवर केलेले आरोप कोर्टात सिद्ध करण्याची जबाबदारी पतीवर असली पाहिजे व जर ते आरोप सत्य असतील तरच तलाक देण्याबद्दल कोर्टाने विचार करावा अन्यथा कोर्टापुढे आरोप सिद्ध न करता दिला गेलेला तलाक बेकायदेशीर समजण्यात यावा. तसेच हे सर्व प्रकरण कोर्टात गेल्यावर पत्नीलासुद्धा आपली कैफियत मांडता आली पाहिजे; पण सध्या तसे काहीच बंधन पुरुषांवर नाही व तो घरबसल्या आपल्या पत्नीस सहजासहजी तलाक देऊ शकतो. जर स्त्रीलाच पुरुषापासून तलाक मिळवायचा असला तर ती असे काही करू शकते काय ? नाही. पत्नीला पतीपासून तलाक मिळवायचा असेल तर तिला मात्र कोर्टात जाऊनच तो मिळवावा लागतो, असा हा विचित्र न्याय आहे.

तेव्हा शरियतच्या नावाने प्रचलित असलेल्या आजच्या या कायद्यानुसार पुरुषांवर काहीही कायदेशीर बंधने नाहीत. फक्त धार्मिक बंधने आहेत; पण ती

पाळतो कोण ? धार्मिक बंधने न पाळली तरी त्याचा जाब विचारतो कोण ? असा बेजबाबदार पती नरकात शिक्षा भोगील असे सांगून धार्मिक नेते-मुल्ला-मौलवी मोकळे होतात. म्हणजे पत्नीला तिच्यावरच्या खऱ्याखोट्या आरोपासाठी या जन्मी या लोकातच शिक्षा व आपल्या पत्नीवर अन्याय करणाऱ्या पतीला ज्याच्या गुन्ह्याबद्दल सगळ्यांची खात्री असते त्याला, अपराधाचे प्रायश्चित्त मेल्यानंतर नरकात-परलोकात ! या जन्मी तो ख्यालीखुशालीत मस्त राहणार ! ही स्त्रियांवर अन्याय करणारी तलाकची घातक पद्धत विसाव्या शतकात स्त्री-पुरुष समानतेच्या युगात शरियतचा कायदा म्हणून मुस्लीम समाज उराशी कवटाळून बसला आहे, यात पुरुषी स्वार्थाशिवाय अन्य काय हेतू असणार ?

तो कायदाच बदलून घेण्याचा आणि मुस्लीम स्त्रीला न्याय मिळवून देण्याचा मुस्लीम सत्यशोधक प्रयत्न करताहेत. नुसता तलाकचा कायदा बदलून ही मंडळी गप्प बसणार नाहीत. शरियतच्या कायद्यानुसार स्त्रियांवर होणारा दुसरा ठळक अन्याय म्हणजे मुस्लीम पुरुषाला एका वेळी चार बायका करण्याचा असणारा अधिकार. याविरुद्धही मंडळ लढा देणार आहे; परंतु यातील खरी अडचण म्हणजे मुस्लीम पुरुषाला एका वेळी चार बायका करण्याचा अधिकार प्रचलित कायद्यानेच दिलेला आहे. हा बहुपत्नीत्वाचा अधिकार देणारा कायदाच बदलण्यास सरकारला भाग पाडणे हे मंडळ आद्य कर्तव्य समजते.

तलाक देण्याची पद्धत व चार बायका करण्याचा अधिकार हे आम्हाला धर्माने दिलेले हक्क आहेत असे जेव्हा मुसलमान समाज म्हणत असतो व हा कायदा बदलणे म्हणजे धर्मात ढवळाढवळ असे म्हणू लागतो, तेव्हा पैगंबराचा आत्मा स्वर्गात अश्रू ढाळीत असेल हे निश्चित. कारण पैगंबराच्या वचनांचा इतका विपर्यास पैगंबराचे अनुयायी म्हणवणाऱ्यांनीच करावा यापेक्षा दुर्दैव ते कोणते ?

ज्या काळात महंमद पैगंबरांचा जन्म झाला त्या काळचा अरबस्तान हा एक असंस्कृत, मागासलेला व रानटी टोळ्यांचा प्रदेश होता. तेथे गुलामांसारखेच स्त्रियांचे बाजार भरत. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू (कमॉडिटी) समजली जाई. मालमत्ताच समजली जाई. स्त्रीला पुरुषांप्रमाणेच भावना असतात, सुखदुःख असते, तीही माणूस आहे, हा विचारच ते रानटी अरब करू शकत नव्हते. स्त्रीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनातच बदल करण्यास अशा या रानटी, मागासलेल्या जमातीस पैगंबरांनी भाग पाडले. युद्धात मरण पावलेल्यांच्या विधवांचे हाल होऊ नयेत, मुलांचे पुनर्वसन व्हावे व अनेक बायकांचे कळप बाळणाऱ्यांना लगाम घालावा या उद्देशाने चार

बायका करण्याचा अधिकार त्या काळात पैगंबरांनी दिला. त्यातही अनेक शर्ती घातल्या. स्त्रियांना किमान माणूस म्हणून जगविण्याची यामागे धडपड होती. त्या कायद्यांनाच त्यांचे अनुयायी धर्म म्हणून कवटाळून बसले आहेत ?

तलाक कसा द्यावा ? किती बायका कराव्यात ? या व अशा इतरही अनेक कायद्यांचा संबंध परमेश्वराच्या भक्तीशी नसून माणसामाणसांमधील सद्भावनेशी आहे. समाजाशी व देशाशी आहे. 'आदत'शी ज्यांचा संबंध येतो त्यालाच जर मुस्लीम समाज धर्म मानत असेल तर मानोत बापडे. मंडळ मात्र धर्माचे आदत आणि उबादत असे सरळ दोन भाग मानते व त्यातील आदतचा भाग परिवर्तनीय असला पाहिजे असे मंडळाचे स्पष्ट मत आहे. तेव्हा पैगंबरांविषयी अत्यंत आदर बाळगून त्यांनी त्या काळात केलेल्या क्रांतिकारक प्रगतीबद्दल सद्भाव दाखवूनही मंडळ असे मानते की, काळाबरोबर मानवी व्यवहार, कायदे बदलत असतात. नीति-अनीतीच्या संकल्पना पण बदलत असतात. नवीन नवीन मानवी मूल्यांची नवीन काळाशी सुसंगत अशी उभारणी करावी लागते. त्यासाठी आजच्या काळातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी सातव्या शतकातील अरबस्तानातील चालीरीतींवर आधारित शरियतचा कायदा उघडण्याची जरुरी नाही. आधुनिक काळात निर्माण झालेल्या समस्यांची उत्तरे नवीन सामाजिक जाणिवेने वैज्ञानिक दृष्टिकोन डोळ्यांसमोर ठेवून शोधली पाहिजेत आणि म्हणूनच स्त्रीला जर तलाक द्यायचाच असेल तर त्यासाठी काजीकडे न जाता आधुनिक राज्यव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या कोर्टात जावे, तेथे आरोप सिद्ध करावेत, मगच घटस्फोट व्हावा. स्त्रीला जर कोर्टात जाऊनच घटस्फोट घेता येतो, तर तोच मापदंड पुरुषाला का नसावा ?

या आधुनिक जगात स्त्रीकडे बघण्याचा समग्र दृष्टिकोन बदलला आहे. सातव्या शतकातील परिस्थितीचा मागमूसही आता नाही. सर्व स्वातंत्र्यांचा भोक्ता एकटा पुरुषच ही भावनाच चूक आहे. केवळ धर्मात सांगितले आहे, तो आमचा हक्क आहे, त्यात बदल म्हणजे आमच्या धर्मात ढवळाढवळ अशी आरोळी ठोकणाऱ्या सनातन्यांना जग कोठे चालले आहे हेच माहीत नसावे.

१) जगातील अनेक मुस्लीम राष्ट्रांनीही या बाबतीत नवीन काळाशी सुसंगत असे कायदे बनविले आहेत. तेथे आता शरियतचे कायदे चालत नाहीत. आधुनिक मूल्यांना अनुसरूनच संपूर्णपणे नव्हे; पण निदान काही प्रमाणात तरी नवीन कायदे चालतात. मुल्ला-मौलवींच्या व धार्मिक म्हणविणाऱ्यांच्या ध्यानीमनीही हे नसावे, हे आश्यचर्यच नव्हे काय ?

२) आता प्रचलित असलेला मुस्लीम व्यक्तिगत कायदा हाही इंग्रजांनी बदल करूनच बनविलेला कायदा आहे.

३) फौजदारी कायदा तर केव्हाच बदलला गेला आहे. फौजदारी गुन्ह्यांसाठी शरियतचा कायदा चालत नाही. इंडियन पीनल कोड लागू होते. इंग्रजांनी केलेल्या या बदलामुळे जर धर्म धोक्यात आला नव्हता, ती धर्मात ढवळाढवळ नव्हती, तर लोकशाही पद्धतीने निवडून दिलेले सरकार स्त्रियांना हक्क मिळवून देणारे कायदे बनवू पाहते ती धर्मात ढवळाढवळ कशी ठरू शकेल ? हे अजब तर्कशास्त्र आहे.

स्त्रियांना हक्क मिळवून देण्यासाठी, त्यांच्यावर अन्याय करणारे कायदे बदलून घेण्यासाठी मंडळ झगडणारच आहे. हे सर्व करताना जरी मंडळाच्या सदस्यांना धर्म मोडणारे काफीर, बंडखोर असे काहीही म्हटले तरी त्यांना दिलेल्या या पदव्यांचा ते आनंदाने स्वीकार करतील; पण आता माघार घेणार नाहीत. एवढेच नव्हे तर यापुढेही जाऊन वस्तुस्थिती अशी आहे की, या देशात सर्व नागरिक समान आहेत, सर्वांना सारखेच हक्क आहेत, घटनेने सर्वांना समान नागरिकत्व बहाल केले आहे. सर्वांना लागू पडणारा फौजदारी कायदाही एकच आहे; मग सर्व नागरिकांना समान लेखणारा, हिंदू-मुस्लीम भेदभाव न करणारा, मुलकी समान नागरी कायदा का नको ? असा सर्व नागरिकांना लागू होणारा समान नागरी कायदा व्हावा म्हणूनही मंडळ झगडणार आहे. असा समान नागरी कायदा केल्यास राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने उचललेले ते एक महत्त्वाचे पाऊल ठरेल.

सद्यस्थितीत...

हमीद दलवाईंनी १८ एप्रिल १९६६ मध्ये सात मुस्लीम महिलांचा मोर्चा काढून तेव्हाचे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांच्याकडे व्यक्तिगत कायद्यात बदल किंवा संविधानाच्या ४४ व्या कलमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची मागणी केली. या घटनेलाही पन्नास वर्षे उलटली आहेत. मात्र व्यक्तिगत कायद्यात काडीचाही बदल झाला नाही किंवा समान नागरी कायद्यासाठी 'मसूदा'ही बनवला नाही.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या सातत्यपूर्ण मागणीमुळे, लोकशिक्षणामुळे समाजात तोंडी - एकतर्फी तलाकच्या विरोधात काही महिला संघटना उभ्या राहिल्या आहेत व संघर्ष करीत आहेत. डॉ. असगर अली इंजिनियर आदींची उदारमतवादी इस्लामची भूमिका होऊन 'इस्लामच्या' तत्त्वज्ञानाचा आधार

घेत एकतर्फी तोंडी, लिखित तलाक विरोधात संघटना पुढे आल्या आहेत.

हमीद दलवाईंची भूमिका अधिक बुद्धिवादी आणि संविधानात्मक मूल्यांवर आधारित स्त्री-पुरुष समतेच्या दिशेने जाणारी होती आणि तीच भूमिका मंडळाने कायम ठेवली आहे. समावेशकता व समन्वय म्हणून जे जे या अन्यायी प्रथांच्या विरोधात आहे, ते ते आपले साथी आहेत. या मुद्यांपुरता का होईना प्रश्नांची उकल करण्यासाठी हा समन्वय महत्त्वाचा वाटतो.

शहाबानो नंतर, शबानाबानो प्रकरण आले व आता सायराबानोचे प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयात आहे. या तिघींनाही मंडळाने समर्थनच दिले नाही तर या तिघींना पुण्यात आणून त्यांचा सत्कार केला व त्यांच्या लढ्यात सहभाग नोंदवला.

भाजप प्रणित सरकारच्या भूमिकेमुळे विधी आयोगाने प्रश्नावलीस प्रतिसाद मागवला; परंतु जमाते इस्लामी व मुस्लीम पर्सनल लॉ बोर्डाने याला विरोध करीत पुन्हा समाजाची व मुस्लीम महिलांची दिशाभूल करून महिलांनाच महिलांच्या विरोधात उभे केले आहे. जे हमीद दलवाईंच्या काळात झाले होते तेच पन्नास वर्षांनंतर आपण अनुभवत आहोत. हे असे असले तरी हा पेच सुटण्याच्या दृष्टीने सकारात्मक वातावरण दिसत आहे व एकतर्फी तलाकच्या प्रश्नावर कायदेशीर मार्ग काढला जाईल याची आशा वाटते. तथापि मुस्लीम महिलांसाठी तोंडी-एकतर्फी तलाक हाच एक प्रश्न नाही तर बहुपत्नीत्व-हलाला सारखेही प्रश्न आहेत. तसेच 'तलाक-ए-हसन' मार्फत जरी तलाक दिला गेला म्हणजे एक-एक महिन्याच्या अंतराने दिलेला तलाक तरी ही प्रक्रिया न्यायालयामार्फतच झाली पाहिजे अशी मंडळाची भूमिका आहे. यासाठी शरीयत अदालत नको तर सर्वच महिलांसाठी कुटुंब न्यायालयांची संख्या वाढविण्याची मागणी मंडळ करीत आहे.

स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार, सेक्युलर मूल्यांचा प्रसार व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी समान नागरी कायदा किंवा समान कुटुंब कायदा ही आजच्या काळाची गरज आहे. यासाठी शासनदरबारी मागणी करीत असतानाच विविध उपक्रमांतून लोकशिक्षणही मंडळ करीत आहे. जोपर्यंत हा असा कायदा निर्माण होत नाही तोपर्यंत मंडळ विशेष विवाह कायदा १९५४ म्हणजेच नोंदणी पद्धतीने विवाह करण्याबाबत जनजागृती करीत आहे. नोंदणी पद्धतीने विवाह अनिवार्य केल्यास नव्वद टक्के प्रश्न निकाली लागतील.

■ ■

समान नागरी कायदा

स्त्रियांना कायदेशीर संरक्षण मिळवून देणे, त्यांना मिळणारा एकतर्फी तोंडी तलाक व त्यांच्या मनाविरुद्ध घरात आणल्या जाणाऱ्या एक नव्हे, दोन, तीन सवतींपासून मुस्लीम स्त्रीचे रक्षण करणे व त्यासाठी जसे हिंदू कोड बिल मान्य करून हिंदू स्त्रियांना न्याय्य संरक्षण मिळवून दिले गेले, त्याचप्रमाणे न्याय्य संरक्षण मुस्लीम स्त्रियांना मिळवून देणे हे समान नागरी कायदा करा असे म्हणण्यामागे एक उद्दिष्ट आहे; परंतु केवळ तेवढेच एक मर्यादित उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून सत्यशोधक समाज नागरी कायद्याची मागणी करीत नाही. मुस्लीम स्त्रियांना न्याय मिळावा ही एक ठळक बाब झाली; पण समान नागरी कायदा असे म्हणताना त्याकडे बघण्याचा आणखी एक दृष्टिकोन आहे. तो दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यापूर्वी मुस्लीम समाज समान नागरी कायद्याला विरोध का करतो, हे समजून घेतले पाहिजे.

मुस्लीम समाज एके काळी देशाचा राज्यकर्ता समाज होता. मुस्लीम अल्पसंख्य असूनही राज्यकर्ते म्हणून त्यांनी बहुसंख्याकांकरिता कायदे बनविले. हे करीत असताना मुस्लीम समाज जेता म्हणून या देशात वावरत होता व बहुसंख्य समाजाकडे जित म्हणून बघण्याची मुस्लीम समाजाची दृष्टी होती. पुढे ब्रिटिशांनी हा देश मुस्लीम व हिंदू यांच्याकडून हिसकावून घेतला तरी ब्रिटिशांच्या 'फोडा व झोडा' या धोरणाप्रमाणे त्यांनी मुस्लीमांना जवळ केल्यामुळे मुस्लीम समाज एका संरक्षक छत्राखाली वावरत होता. पुढे देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. 'राजा' ही कल्पनाच इतिहासजमा झाली. त्यामुळे कोठल्याही एका जमातीचे राज्य ही कल्पनाही अडगळीत जाऊन बसली. भारताने लोकशाही पद्धत स्वीकारली व धर्माधिष्ठित राज्य ही कल्पनाच फेटाळून लावली. असे सर्व घडूनही मुस्लीम समाज अजून भूतकाळातच वावरत आहे. तो लोकशाहीची कल्पनाच मनापासून स्वीकारण्यास तयार नाही. कोठलाही धर्म नसलेले सरकार असू शकते यावरच मुस्लीमांचा विश्वास बसत नाही. तेव्हा एके काळचे आम्ही जेते, राज्यकर्ते, कायदे करण्याचा अधिकार

आमचा, आता लोकशाहीत बहुमत हिंदूंचे म्हणजे ते आमच्यावर अन्याय करणारेच कायदे बनवणार अशा समजुतीच्या कोंडीत सापडल्यामुळे मुस्लीम समाज समान नागरी कायद्याला विरोध करीत आहे.

या कारणाबरोबरच समान नागरी कायद्याला विरोध करताना तो आपल्या लाडक्या दोन धर्म-कल्पनांचा वापर करतो. त्या म्हणजे एक दारुल इस्लाम व दुसरा दारुल हर्ब. दारुल इस्लाम म्हणजे जेथे मुस्लीम राज्य आहे, त्यांच्याच हातात सत्ता आहे असे राज्य व दारुल हर्ब म्हणजे जेथे मुस्लीम राज्य नाही, सत्ता त्यांच्या हातात नाही असे राज्य. या दोन्ही कल्पनांचा मुस्लीमांवर अजून पगडा आहे. अर्थात या कल्पना मांडीत असताना मुस्लीम समाज बरेच काही सांगून जातो. तो या कल्पनांचा उपयोग समान नागरी कायद्याला विरोध करताना कसा करतो, एवढेच आपण पाहावयाचे आहे.

मुस्लीम समाजासाठी इतर मुस्लीम राष्ट्रांनीही शरियतच्या कायद्यात बदल करून आधुनिक काळाशी सुसंगत असे कायदे बनविले आहेत हे दाखवून द्यायला लागताच ते उत्तर देतात की, तेथे मुस्लीम राज्य आहे, सत्ता मुसलमानांच्या हातात आहे म्हणजे तेथे दारुल इस्लाम आहे. म्हणून त्यांनी मुस्लीमांसाठी कायदा बनविला तरी बिघडत नाही. मुस्लीम सत्तेला तो अधिकारच आहे; पण भारत हे बहुसंख्य हिंदूंचे राष्ट्र आहे. येथे लोकशाही असली तरी बहुमत हिंदूंचेच आहे. त्यामुळे येथे दारुल इस्लाम नसून दारुल हर्ब आहे व दारुल हर्बला मुसलमानांसाठी कायदे बनवण्याचा अधिकारच पोहोचत नाही. याचाच अर्थ येथील लोकशाही पद्धत स्वीकारण्यासाठीच मुस्लीम मन तयार नाही हे उघड दिसते; पण हे उघडपणे सांगण्यास ते धजावत नाहीत. काहीजण ते धाडस करतातही; पण सर्वसामान्य मुस्लीम समाज मात्र वेगळी भूमिका घेतो.

त्यांची ती वेगळी भूमिका अशी की, कुराण हा आमचा दैवी धर्मग्रंथ आहे, त्यातील आज्ञा साक्षात परमेश्वरानेच - अल्लानेच - पैगंबरांकरवी आमच्यासाठी धाडल्या आहेत. त्यातील कायद्यासंबंधी ज्या आज्ञा अल्लानेच पाठविल्या आहेत त्यासुद्धा चिरंतनच आहेत. त्यात बदल करण्याचा मर्त्य मानवाला अधिकारच नाही. तो अधिकार कोठल्याच सत्तेला नाही. कायदेच जर बनवायचे असतील तर ते कुराणातील आज्ञेविरुद्ध असता कामा नयेत आणि सर्व नागरिकांना समान नागरी कायदाच जर बनवायचा असेल तर एकच मार्ग मोकळा आहे आणि तो म्हणजे आमच्या शरियतचा जो कायदा आहे तो सर्व नागरिकांना - हिंदूंना,

ख्रिश्चनांना - लागू होईल अशी तरतूद करण्यात यावी असा घातक युक्तिवाद ते करतात. समान नागरी कायद्याला विरोध करणारे असे दोन प्रवाह प्रामुख्याने भारतीय मुसलमानांमध्ये आढळून येतात.

तिसराही एक प्रवाह असल्याचे आढळून येते. हा निव्वळ अज्ञानावर आधारित आहे. त्यांचे म्हणणे असे की, आम्हां मुसलमानांना भारतीय घटनेने अल्पसंख्याकांचे खास हक्क म्हणून काही हक्क बहाल केलेले आहेत. त्यानुसार आम्हाला आमची संस्कृती, भाषा व धार्मिक स्वातंत्र्य दिलेले आहे. याचाच अर्थ असा की, आमच्या शरियतच्या कायद्याचा उगम आमच्या धर्मातच असल्याने तो अबाधित ठेवण्याचे आश्वासन आम्हाला घटनेनेच दिलेले आहे. त्यात बदल करण्याचा, त्याऐवजी दुसरा कायदा आमच्यावर लादण्याचा सरकारला - पार्लमेंटला अधिकारच नाही. जर त्यांनी आमच्या शरियतचा कायदा बदलून भारतातील सर्व नागरिकांना समान लेखणारा कायदा केला तर आमचा धार्मिक व सांस्कृतिक हक्क हिरावला गेला असा अर्थ होईल. ते आम्ही कदापि सहन करणार नाही. जर असे काही घडलेच, तर जिहादची भाषा करायलाही ते कमी करत नाहीत.

याप्रमाणे भारतीय मुसलमानांचा समान नागरी कायदा करण्यास विरोध आहे. या विरोधी वृत्तीमध्ये इतरही काही वेगळ्या छटा आहेत; पण समान नागरी कायदा नको यावर सर्वांचे एकमत आहे आणि केवळ याच कारणासाठी समान नागरी कायदा फार आवश्यक आहे असे मंडळाला वाटते. समान नागरी कायदा बनविला की, पार्लमेंटच्या सार्वभौमत्वालाच आव्हान देणाऱ्या मुस्लीम समाजाच्या वृत्तीत बदल घडवून आणणे शक्य होईल. त्यांच्यात हा नेमका बदल घडवून आणण्यासाठीच समान नागरी कायदा बनविणे असत्याचे आहे. औषध घेण्यास काऽकू करणाऱ्या रुग्णाला चतुर डॉक्टर आळेबळेच कडू औषध पाजतात. त्याचप्रमाणे या समाजाला हा समान नागरी कायद्याचा कडू वाटणारा; पण अंती त्याच्या हिताचा असणारा डोस पाजणे येथील राज्यकर्त्यांचे कर्तव्यच आहे.

दारुल हर्बच्या सबबीखाली समान नगारी कायद्यास विरोध करणाऱ्यांच्या हे लक्षात येत नाही की, निधर्मी घटना आणणाऱ्या एका देशाचे नागरिक म्हणून आपण राहत आहोत व भारत ही कधीही दारुल इस्लाम होण्याची थोडीशीदेखील शक्यता नाही. शिवाय दारुल हर्ब, दारुल इस्लाम या दोन्हीही कल्पनाच आता कालबाह्य ठरल्या आहेत. ज्या काळात अल्पसंख्याकांना धार्मिक छळांना तोंड द्यावे लागत असे, अशा काळात जन्मलेल्या त्या कल्पना होत्या. अल्पसंख्याकांना आपला धर्म,

संस्कृती टिकविता यावी, अल्पसंख्य हे बहुसंख्य होऊन किंवा युद्धाच्या मार्गाने सत्तेवर येण्याची शक्यता निर्माण व्हावी असा काळ आता केव्हाच मागे पडला आहे.

धर्मनिरपेक्ष घटना असलेल्या देशात मुस्लीम राहत आहेत. येथे आमचा धार्मिक छळ होण्याचा काडीमात्र संभव नाही. येथे बहुसंख्याकांच्या बरोबरीने आम्हाला अधिकार आहेत. त्यांच्यावर दुसरे कोणीही राज्य करत नसून नागरिकच नागरिकांवर राज्य करीत आहेत. या देशाने लोकशाही पद्धतीची घटना स्वीकारली असून लोकशाहीत पार्लमेंट सार्वभौम मानली जाते. पार्लमेंटला कोणत्याही धर्माच्या, जातीच्या नागरिकांसाठी कायदे बनविण्याचा अधिकार आहे हे मुस्लीम मान्य करणार आहेत काय ? हा खरा प्रश्न आहे. कारण लोकशाहीत सर्व नागरिक समान असतात. असे असताना हिंदूंना एक कायदा, मुसलमानांसाठी दुसरा, इतर धर्मियांकरिता तिसरा असे धर्मावर आधारलेले कायदे धर्मनिरपेक्ष लोकशाही राष्ट्रात कसे चालू शकतील, याचाही मुस्लीमांनी विचार करावा.

आपण या देशाचे नागरिक आहोत असे मानल्यावर येथील संविधानाने मान्य केलेले व पार्लमेंटने बनविलेले कायदे भारतीय मुसलमानांनी मानले पाहिजेत. ते जर या देशाच्या संविधानाचे सार्वभौमत्व, पार्लमेंटचा (मुस्लीमांसाठीही) कायदे बनविण्याचा अधिकार मान्य करणार नसतील, तर घटनेने दिलेले समान नागरिकत्व नाकारून दुय्यम दर्जाचे नागरिकत्व स्वीकारणे किंवा दारुल हर्ब म्हणून या देशातून निघून जाणे हे दोनच पर्याय त्यांना उरतात. हे करणे किती महागात पडेल, याचा ज्याचा त्यानेच विचार केलेला बरा ! या देशाचे नागरिक म्हणून राहण्यात, आपले कर्तव्य बजावण्यात भारतीय मुसलमानांचे हित आहे अशी मंडळाची खात्री आहे.

समान नागरी कायद्यास विरोध करणाऱ्यांपैकी दुसराही एक वर्ग आहे. त्याचे म्हणणे आमचे कायदे 'शरियत' हे दैवी म्हणजे परमेश्वरनिर्मित आहेत. त्यांचा हा युक्तिवादही फोल आहे.

पहिली गोष्ट कायदे दैवी असू शकतात, परमेश्वरनिर्मित असू शकतात, हेच मंडळ नाकारते. धर्माचे सरळ दोन भाग पडतात. इहलौकिकाशी संबंध येणारा म्हणजे 'आदत' एक भाग व दुसरा पारलौकिक म्हणजे शुद्ध आध्यात्मिक असणारा 'इबादत'चा भाग. त्यांपैकी आदतशी संबंधित असणाऱ्या म्हणजे इहलौकिक बाबी या समाजच ठरवीत असतो. कायदे बनविणे ही इहलौकिक बाब असल्याने ते पण समाजच बनवीत असतो. त्यांचा आध्यात्मिक बाबींशी संबंध असूच शकत नाही. निदान तो नसावा अशी मंडळाची भूमिका आहे. अर्थात धर्मस्थापनेच्या वेळच्या

सामाजिक परिस्थितीला अनुसरूनच कुराणातील कायदे बनवावे लागले; कारण पैगंबरांना धर्माबरोबरच सत्तापण टिकवायची होती, वाढवायची होती. तेव्हा त्या काळात बनविलेले कायदे त्या काळच्या समाजाला योग्य असतीलही; पण आता विसाव्या शतकात आणि तेही एका निधर्मी राज्य असलेल्या देशात, 'आमचे कायदे हे दैवी आहेत, ते बदलण्याचा मानवाला अधिकारच नाही' असे म्हणणे म्हणजे शुद्ध अंधश्रद्धपणाचे, वेडगळपणाचे आहे. मंडळ असे स्पष्टपणे सांगू इच्छिते की, कोठल्याही धर्मग्रंथामध्ये संगितलेल्या इहलौकिक बाबी (मग त्या कायदे, हक्क, कर्तव्ये काहीही असोत), काळाबरोबर बदलल्या पाहिजेत. तसे बदलण्याइतका लवचिकपणा त्यांच्यात असला पाहिजे आणि तसे केल्यानेच धर्माचा गाभा कायम ठेवता येईल. धर्माला अभिप्रेत असलेली मूल्ये जिवंत ठेवता येतील. कदाचित तो धर्म 'वेगळा' असेल, त्याचा मुखवटा वेगळा असेल. कोणी त्याला धर्मही म्हणणार नाही; पण सर्व धर्मांचा गाभा जो मानवतावाद, तो मात्र आपण कायम ठेवू शकू असा मंडळाला विश्वास आहे.

समान नागरी कायद्याला विरोध करणाऱ्या तिसऱ्या गटाच्या मते या देशाच्या घटनेनेच मुस्लीमांना धार्मिक हक्क दिलेले आहेत; पण धार्मिक हक्कांचा अर्थ ही संधिसाधू व आपमतलबी मंडळी ज्या पद्धतीने लावतात ती पद्धतच मंडळाला मान्य नाही. शब्दच्छल करून आपल्याला अनुकूल असाच अर्थ घटनेतून काढणे हा निव्वळ दांभिकपणाचा प्रकार आहे. अल्पसंख्याकांना व विशेषत: मुस्लीमांच्या संदर्भात जे धार्मिक हक्क दिलेले आहेत ते फक्त 'इबादत' (आध्यात्मिक बाबी) पुरतेच मर्यादित आहेत आणि 'आदत'चे म्हणजे समाजनियंत्रणाचे कायदे बनवण्याचे सर्व अधिकार घटनेने पार्लमेंटला दिलेले आहेत. राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमधील चव्वेचाळिसाव्या कलमान्वये देशातील सर्व नागरिकांना लागू पडेल असा एक समान नागरी कायदा करण्याचे आवाहन शासनास करण्यात आले आहे. याचाच अर्थ असा की, सर्व धर्माच्या नागरिकांसाठी कायदे बनविण्याचे सर्व अधिकार घटनेने शासनाला दिलेले आहेत. नागरिकांना फक्त इबादतचे म्हणजे आध्यात्मिक-केवळ उपासनेचे स्वातंत्र्य आहे. २५ (२ ब) कलमही हेच सांगते. धार्मिक स्वातंत्र्य मर्यादित अर्थाने घटनेने मान्य केलेले आहे. यावर समान नागरी कायदा बनविण्याचा शासनाला अधिकार देणारे घटनेतील चव्वेचाळिसावे कलमच घटनेतून काढून टाकण्याची मागणी हे स्वत:ला धर्माचे ठेकेदार समजणारे करतात ! त्यामुळे त्यांच्या वृत्तीवर स्पष्ट प्रकाश पडतो.

समान नागरी कायद्याला मुस्लीम विरोध करतात तो का व त्यातील फोलपणा

पाहूनही प्रश्न येथेच संपत नाही. कारण खरा प्रश्न निव्वळ समान नागरी कायद्यापुरताच मर्यादित नाही. हा प्रश्न या देशातील सहा कोटी मुस्लीमांच्या वृत्तीत बदल घडवून आणल्यानेच संपविता येईल. मुस्लीमांनी मनापासून लोकशाही मान्य केली तरच ही वृत्ती बदलली असे होईल. लोकशाही मान्य करताना तिचे काही संकेत पाळले पाहिजेत. सर्वांना समान अधिकार असतात हे मान्य केले पाहिजे. या देशाची घटना इतर धर्मियांइतकीच मुस्लीमांनाही मान्य असली पाहिजे. येथील बहुसंख्याकांच्या हितातच त्यांचे हित सामावले आहे हे समजले पाहिजे. सवतासुभा करण्याचे दिवस आता संपलेले असून सहजीवन जगण्यातच मुस्लीमांचे हित आहे. त्यांनी हक्कांबरोबरच कर्तव्यांचे निष्ठेने पालन करण्याची तयारी दाखविली पाहिजे. मुस्लीम समाज ज्या वेळी असे मानील की, आपण इतर समाजापासून वेगळे नाही, आम्हीही या देशाचे नागरिक असून हा देश आमचा आहे, येथील इतर नागरिक हे आमचे बांधव आहेत, त्याचवेळी हे घडेल. आमच्या इतकेच इतरांनाही अधिकार आहेत, या देशातील सर्व धर्मांचे नागरिक पुरुष-स्त्रियांसह समान आहेत, असे ज्यावेळी मुस्लीम धर्मीय मान्य करतील त्याचवेळी मुस्लीमांच्या वृत्तीत बदल घडून आला असे सिद्ध होईल. अर्थात हे करण्यासाठी मुस्लीम समाजाला आपल्या तर्कदुष्ट मागण्या सोडल्या पाहिजेत. त्यांना शरियतच्या कायद्यापेक्षा या देशाची घटना पवित्र वाटली पाहिजे. पार्लमेंटचे सार्वभौमत्व मान्य करून सर्वांना समान लेखणारा समान नागरी कायदा व्हावा अशी मागणी आता मुसलमानांनीच केली पाहिजे व असे केल्यानेच ते बहुसंख्याकांचा विश्वास संपादन करू शकतील असा मंडळाला दृढ विश्वास आहे.

समान नागरी कायदा केल्याने अजूनही बरेच फायदे पदरात पाडून घेता येतील. त्यामुळे या देशामधील निरनिराळ्या नागरिकांमधील दरी कमी होईल व एकराष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीला लागेल. एकमेकांविषयीचा अविश्वास कमी होईल व सर्व नागरिकांना एकाच पातळीवर आणले गेल्याने समानतेच्या व लोकशाहीच्या पायावर देशाच्या नव-उभारणीचे कार्य करणे सुलभ होईल. त्यामुळेच खरीखुरी राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याच्या बाबतीत एक पाऊल पुढे पडेल असा मंडळाचा विश्वास असल्याने अनेक ध्येयांपैकी समान नागरी कायदा हे एक ठळक ध्येय मंडळाने उराशी बाळगले आहे व तो लवकरात लवकर व्हावा म्हणून ते सर्व शक्ती पणाला लावणार आहे.

सद्यस्थितीत...

समान नागरी कायद्यासंदर्भात मंडळाची भूमिका पन्नास वर्षांपूर्वी जी

होती तीच आजही आहे. प्रस्तुत पुस्तिकेमध्ये याचे जे तर्कशुद्ध विश्लेषण केले आहे तेच आजही मंडळासाठी मार्गदर्शक आहे.

समवर्ती सूचीत असणारा हा विषय स्वातंत्र्योत्तर काळात एकाही राज्यात अमलात आणला नाही याला अपवाद फक्त गोवा आहे. पोर्तुगालांनी केलेला हा कायदा आजही गोव्यात कार्यरत आहे आणि त्यामुळे इस्लामसह कोणताही धर्म संकटात सापडला नाही. सुखा-समाधानाने लोक या कायद्याचा अमल करतात.

२०१६ मध्ये भारताच्या विधी आयोगाने १६ प्रश्न विचारले. त्यात शेवटचा प्रश्न होय-नाही स्वरूपात विचारला होता. 'समान नागरी कायदा असावा का ?' या प्रश्नामुळे प्रतिसाद कमी आणि प्रतिक्रिया अधिक उमटल्या, कारण संविधान निर्मितीपासून हा विषय चर्चेत आहे. मुस्लीमांना समान नागरिकत्व नाकारण्यासाठी संघ परिवाराने सुरुवातीला समान नागरी कायद्यास विरोध केला. हमीद दलवाई, समाजवादी लोहिया आदींनी हा विषय लावून धरला होता. मुस्लीमांनीतर याला विरोध कसा व का केला याची चर्चा या प्रकरणात केली आहेच; पण नंतर संघ व भाजपाने हा विषय राजकीय व धार्मिक ध्रुवीकरणासाठीच वापरला. भाजप केंद्रात व राज्यात शासनात असताना मात्र समान नागरी कायद्यावर कोणतीही कृतिशीलता दाखवली नाही. समान नागरी कायदा हा केवळ मुस्लीम समाजा संदर्भात वापरला गेला. हिंदू, ख्रिश्चन, बौद्ध व अन्य धर्मियसुद्धा या संदर्भात कोणती भूमिका घेतात हा चर्चेचा विषयच झाला नाही.

समान नागरी कायद्याचा साधा मसुदाही तयार न करता तो हवा का नाही? असे विचारणे हास्यास्पद आहे. दलवाई व मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने समान नागरी कायद्याची मागणी करताना समता, धर्मनिरपेक्षता, एकात्मता, समान नागरिकत्व हे आधारभूत घटक गृहित धरलेले आहेत. पण समान नागरी कायद्याबद्दल अनेक गैरसमज असताना व मसुदा न दाखवता, तयार न करता त्यावर चर्चा करणे हे फक्त राजकीय हेतू साध्य करण्यासाठी हत्यार बनवल्याचे लक्षण आहे.

देशातील बहुधार्मिकता-बहुसांस्कृतिकता व विविधता गृहीत धरून काही लोकशाहीवादी व्यक्तिगत कायद्याचे समर्थन करीत, या कायद्यातील विषमता, अन्याय दूर करून तो राज्यघटनेच्या कलम १४-१५ शी सुसंगत करण्यास समर्थन देतात. या भूमिकेत तथ्यही आहे; परंतु समान नागरी कायद्यामुळे जे जे शक्य होणार आहे ते ते सर्व शक्य होईलच असे म्हणता येणार नाही.

शासनाने विशेष विवाह कायदा १९५४, गोव्यातील समान नागरी कायदा, डॉ. सत्यरंजन साठे यांचा समान नागरी कायद्याचा मसुदा समोर ठेवून कायदेतज्ज्ञांची समिती नेमून या विषयाला सकारात्मक वाचा फोडली पाहिजे.

मुस्लीम समाजातील धर्मवादी याला विरोध करतीलच. असा विरोध हिंदू कोड बिल आणताना हिंदू जमातवाद्यांकडून झाला होताच. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सतीची पद्धत बंद करतानाही विरोध झाला होता. तशा विरोधाला न जुमानता संविधानात्मक समाज निर्मितीसाठी नवे कायदे, सुधारणा आवश्यकच असतात. या संदर्भात लोकशिक्षण हवे, लोकानुनय नको.

कुराणमध्ये नसलेली पण इस्लामवाद्यांना प्रिय वाटणारी दारूल-इस्लाम, दारूल-हब या गोष्टी कालबाह्य झाल्या आहेत. धर्मनिरपेक्ष लोकशाही मूल्यांच्या काळात हा अट्टाहास चालणार नाही. पन्नास वर्षांपूर्वीचीच 'संसदेला व्यक्तिगत कायद्यात बदल करण्याचा हक्क नाही.' ही भाषा आजही वापरण्यात येत आहे. हे समाजाच्या व एकात्म राष्ट्राच्या दृष्टीने घातक आहे.

या प्रकरणात सेक्युलॅरिझमसाठी काही ठिकाणी 'निधर्मी' असा शब्द प्रयोग वापरला आहे. त्यापेक्षा धर्मनिरपेक्षता, इहवादी हेच शब्द अधिक योग्य वाटतात किंवा सेक्युलर हाच शब्द अधिक अर्थवाहक वाटतो.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने समान नागरी कायद्या संदर्भात वेळोवेळी भूमिका स्पष्ट केली आहे. गैरसमज दूर करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. वास्तविक आज ९५% समान नागरी कायदा अस्तित्वात आहेच. ५% असणारा कौटुंबिक कायदा - व्यक्तिगत कायद्याच्या नावाने शिल्लक आहे. त्याला एक पर्याय म्हणून 'समान-सेक्युलर कौटुंबिक कायदा' तयार केल्यास व तो अनिवार्य केल्यास अनेक प्रश्न सुटतील. या प्रकारच्या कायद्यामुळे विविध धर्मातील परंपरा, संस्कृती कायम ठेवून ही नोंदणी या कायद्यानुसार केल्यास विविधता जपत असतानाच समान अधिकार, समान न्यायाची भावना निर्माण होईल. याला मुस्लीम जमातवादी संघटना नक्कीच विरोध करतील. कारण धर्मवादी-पुरुष प्रधान मानसिकता लवकर सुसंगत पर्याय स्वीकारत नाही. विवाह हा धर्माचा भाग नसून तो परंपरेचा भाग आहे. परंपरा कालसुसंगत केल्यास धर्माला धोका पोहचत नाही, ही वास्तवता पचवायला काही काळ जाईल मात्र त्या दिशेनेच पुढचे पाऊल उचलले पाहिजे. मंडळाचे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

■ ■

भाषेची समस्या

मुस्लीम समाजापुढील महत्त्वाच्या अनेक प्रश्नांपैकी भाषेचा प्रश्न ही एक जटिल बाब होऊन बसली आहे. जातीयवादी मुस्लीम पुढारी सामान्य मुसलमानांच्या भावना भाषेच्या प्रश्नावर नेहमीच प्रक्षुब्ध करीत असतात आणि बहुसंख्य मुस्लीम स्वत:ला उर्दू येत नसतानासुद्धा आपली मातृभाषा ही उर्दूच आहे असे समजत असतात. धार्मिक नेतेही, म्हणजे मुल्ला-मौलवी हेसुद्धा, ज्याला उर्दू येत नाही तो मुसलमान कसला ? येथपर्यंत मजल मारून अज्ञानी लोकांच्या भावना भडकविण्यात आपला वाटा उचलतात.

तेव्हा उर्दू ही मुसलमानांची खरोखरच मातृभाषा आहे काय ? याचा पूर्णपणे विचार करण्याची वेळ आली आहे. त्यासाठी उर्दू भाषेची निर्मिती कशी झाली ते बघू या. ज्या काळी मुसलमानधर्मीय राजवटी भारतात स्थिरावल्या, त्या काळी राज्यकारभार चालविण्यासाठी लागणारा वरिष्ठ नोकरवर्ग हासुद्धा मुसलमान राजांप्रमाणेच परकीय होता व त्यामुळे राजा, अमीर, उमराव, सैनिक, इतर अधिकारीवर्ग व धर्मगुरू हे परकीय म्हणजे फारसी भाषा बोलणारे होते. साहजिकच राज्यकारभार फारसी भाषेतून चालत असे. मोगल अमदानीत स्थानिक जनतेचा राज्यकारभाराशी, दरबाराशी, घनिष्ट संबंध येऊ लागला तेव्हा मोगलांच्या काळातही फारसी हीच दरबाराची व राज्यकारभाराची भाषा होती.

वरिष्ठ नोकरवर्ग जरी परकीय व फारसी भाषा बोलणारा होता तरी कनिष्ठ नोकरवर्ग हा स्थानिक, भारतीय होता. साधे सैनिकसुद्धा रजपूत, जाट असत व त्यांची मातृभाषा हिंदी होती. त्यांना फारसी येत नसे आणि यातूनच गरज भागविण्याच्या निकडीतून फारसी व हिंदी यांच्या मिश्रणातून उर्दू भाषेचा जन्म झाला. अर्थात हे काही एका दिवसात घडून आले नाही. ती प्रक्रिया दीर्घ काळ चालू होती. पुढे उर्दूचा विकास झाला, स्वतंत्र भाषेचा दर्जा तिला लाभला. एक भारतीय भाषा म्हणून ती गणली जाऊ लागली. तिच्यात विपुल वाङ्मय, काव्य,

साहित्य निर्माण झाले आणि विशेषत: उत्तर प्रदेश व दिल्ली येथील बहुसंख्य मुसलमानांची ती मातृभाषा बनली; पण उर्दू भाषेचा फक्त मुसलमानच वापर करीत होते असे नव्हे. अनेक हिंदूसुद्धा उर्दूचा वापर करीत होते व आजसुद्धा उत्तर भारतात आमची मातृभाषा उर्दू आहे असे अभिमानाने सांगणारी हिंदू कुटुंबे आहेत. उर्दूची वाङ्मयसंपत्ती वाढविण्याच्या कामात अनेक हिंदूंनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे व आजही बजावीत आहेत. अशी ही उर्दूच्या जन्माची व विकासाची कहाणी असताना ती भारतातील सर्व मुसलमानांची मातृभाषा आहे असा आग्रह धरणे म्हणजे विनोदच नव्हे काय ? फार तर उत्तर भारत, दिल्ली व हैदराबाद येथील काही हिंदू आणि मुसलमानांची ती मातृभाषा असेल; पण भारतातील इतर ठिकाणचे मुसलमानसुद्धा आमची मातृभाषा उर्दूच असा आग्रह धरतात हे मोठे आश्चर्य आहे.

उर्दू ही एक विकसित अशी भारतीय भाषा आहे, परकीय मुळीच नाही. ती काही राज्यांतील हिंदू-मुस्लीमांची, विशेषत: शाही घराण्यातील लोकांची, मातृभाषा असू शकेल आणि तरीही तिच्यातील असणाऱ्या काव्यातील, साहित्यातील रस घेणाऱ्या, भारतातील कोणत्याही नागरिकाने उर्दू शिकण्यास हरकत नाही; परंतु जेव्हा काही मुस्लीम पुढारी तसेच धार्मिक नेते सर्व भारतातील मुसलमानांची मातृभाषा उर्दू आहे असे आग्रहाने सांगतात, तसा प्रचार करतात. मुसलमानांनी आपले शालेय शिक्षणसुद्धा उर्दूतून घ्यावे यासाठी अविरत असा प्रयत्न करतात, तेव्हा मात्र हे मुस्लीम नेते, धार्मिक पुढारी सामान्य मुस्लीम जनतेची फसवणूक, दिशाभूल करतात. त्यामुळे त्यांच्या उर्दूच्या आग्रहाबद्दल, हेतूबद्दल शंका निर्माण होते. याला कोठेतरी आळा घातला पाहिजे. सामान्य लोकांना वस्तुस्थितीची जाणीव करून दिली पाहिजे.

उर्दूचा दुराग्रह धरण्यामागे मुस्लीम जातीय पुढाऱ्यांचा हेतू स्पष्ट आहे. मुस्लीम जनतेत अलगपणाची भावना निर्माण करणे, इतर भारतीय समाजापासून तिला वेगळी पाडणे, आपण इतरांपासून वेगळे आहोत अशी अस्मिता निर्माण करणे हेच त्यांना साधावयाचे आहे. त्याचीही कारणे स्पष्ट आहेत. असे केल्यानेच त्यांना मुस्लीमांचे स्वतंत्र राजकारण करता येते. मुस्लीमांना भाषेच्या प्रश्नावर एकत्र आणून, त्याला धर्माची जोड देऊन त्यातून निर्माण होणाऱ्या असंतोषाचा फायदा राजकारणासाठी व सत्तेसाठी घेता येतो. नेमक्या याच कारणासाठी मुस्लीम धर्मगुरूही हाच उद्योग करीत असतात. वस्तुस्थिती अशी आहे की, मुस्लीम राजकारण करणारे नेते व धार्मिक नेते हे मुळीच वेगळे नसतात. त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत. त्यांना एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाही.

असा जर प्रकार आहे तर मग भारतीय मुसलमानांची मातृभाषा कोणती, असा प्रश्न साहजिकच निर्माण होतो. याचे उत्तर देण्याअगोदर हे पाहिले पाहिजे की भारतातील हे मुस्लीम आहेत तरी कोण ? मुस्लीम होण्याअगोदर ते कोण होते याचे समाधानकारक उत्तर सापडले, की मातृभाषेचे उत्तरही सापडते. भारतातील अनेक जातिजमातींपैकी अनेकांनी इस्लाम धर्म स्वीकार केला व ते मुस्लीम बनले. म्हणजेच भारतातील सर्व मुस्लीम काही अरबस्तानातून आलेले नाहीत. ते मूळचे भारतीयच होत. त्यांचे पूर्वज भारतीयच होते व त्यांची जी भाषा होती तीच आजच्या मुसलमानांची मातृभाषा होय. आपल्याच रक्तामांसाच्या पण भिन्न धर्माच्या, बहुसंख्य असलेल्या समाजाची जी मातृभाषा आहे तिच्यापेक्षा मुस्लीमांची मातृभाषा वेगळी असणे तर्काला न पटण्यासारखेच आहे. धर्म बदलण्यामुळे भाषा बदलण्याचे कारणच नाही. धर्मांतरामुळे फक्त ईश्वरविषयक कल्पना, भक्तीची कल्पना बदलत असेल; पण त्यासाठी संस्कृती, पेहराव त्याचप्रमाणे भाषा बदलण्याचे कारण नाही.

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल की महाराष्ट्रातील मुस्लीमांची मातृभाषा मराठी, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या इतर प्रांतांतील मुस्लीमांची मातृभाषा ही त्या प्रांताची जी अधिकृत भाषा असेल तीच असणे स्वाभाविक आहे आणि वस्तुस्थितीही तशीच आहे. आजही केरळ, तामिळनाडू, कर्नाटक, गुजराथ, बंगाल व इतर राज्यांतील मुसलमान त्या त्या प्रांतांतील भाषाच आपली मातृभाषा समजतात. त्यांच्या घरांतही तिचाच वापर होतो व शालेय शिक्षणही त्याच भाषेत घेतले जाते. असे असताना गेल्या काही दशकांमध्ये त्यांच्यावर उर्दू भाषेचे कलम करण्यात येत आहे ! त्याचे कारण वर दिलेच आहे आणि त्याच कारणासाठी मंडळ चिंतातूर झाले आहे. धर्माच्या नावाखाली भाषिक प्रश्नावरसुद्धा मुस्लीम समाजाला वेगळे पाडण्यात आल्यामुळे मुस्लीम समाजाचे अतोनात नुकसान होत आहे. मुस्लीमांची मातृभाषा उर्दू हीच आहे असा प्रचार करणाऱ्यांचा प्रचार इतका झपाट्याने व विषारी पद्धतीने चालला आहे की, महाराष्ट्रापुरतेच बोलायचे झाल्यास महाराष्ट्रीय मुसलमानांची मातृभाषा मराठी आहे (उत्तरेकडून व इतर प्रांतांतून आलेले सोडून) हे स्वत:ला उर्दू न येणारा मुसलमानसुद्धा कबूल करीत नाही. त्याला आपली भाषा उर्दूच असल्याची खात्री वाटू लागल्याची किमया या जातीयवादी पुढाऱ्यांनी मुल्ला-मौलवींच्या साहाय्याने घडवून आणली आहे आणि इतका अटीतटीचा प्रयत्न करूनसुद्धा या जातीयवादी मुस्लीमांचा उर्दू भाषा हीच मुसलमानांची मातृभाषा आहे हा दावा फोल ठरला आहे. कारण अजूनही बहुसंख्य मुस्लीम समाज, विशेत:

दक्षिणेतील, उर्दूला आपली मातृभाषा मानत नाही. १९७१ च्या शिरगणतीनुसार भारतातील एकूण मुस्लीम संख्या ६,१४,१८,००० एवढी असून फक्त २,८६,०८,००० लोकांनी मातृभाषा उर्दू नोंदविली आहे. तिच्यात काही हिंदूही असण्याची शक्यता आहे. थोडक्यात भारतातील सर्व मुसलमानांची मातृभाषा उर्दू हीच असा दावा करणारे खोटे बोलतात हेच सिद्ध आहे.

मुसलमानांची भाषा उर्दूच असा प्रचार केल्याने घातक परिणाम असा होतो की, विशेषत: भाषेची धर्माशी सांगड घातल्याने, स्वत:ला उर्दू येत नसले तरी आपल्या मुलाबाळांना ती यावी, उर्दू आली तरच आपण मुस्लीम ठरू आणि आपल्या धर्माचे सर्व वाङ्मय फक्त उर्दूतूनच आहे, असा गैरसमज असल्याने व मुस्लीम पुढारी व मुल्ला-मौलवी या कामी मुस्लीमांना सतत प्रोत्साहन देत असल्यामुळे, सर्वसामान्य मुस्लीम समाज आपली मुले उर्दू शाळेत घालतो. अशा रीतीने उर्दू माध्यमात शिकून मुस्लीम तरुण-तरुणी बाहेर पडले की ते जेव्हा नोकरीच्या शोधास लागतात तेव्हा त्यांना जाणीव होते की, नोकऱ्या-निदान शासकीय तरी-मिळविण्यासाठी प्रादेशिक भाषेतून शिकणे आवश्यक आहे. म्हणजे महाराष्ट्रात मराठी माध्यमातून शिकणे आवश्यक आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. म्हणजेच मुस्लीमांच्या बेकारीच्या अनेक कारणांपैकी उर्दू शिक्षणाचा आग्रह हे एक कारण आहे आणि मग, उर्दूतून शिकलेल्या या मुस्लीम तरुणांच्या बेकारीचा प्रश्न मिटविण्यासाठी महाराष्ट्रातसुद्धा उर्दूला दुय्यम राज्यभाषेचा दर्जा देण्याची मागणी मुस्लीम राजकारणी करू लागतात असे हे दुष्टचक्र आहे.

शहरांतील मुस्लीम मुले निदान माध्यमिक शिक्षण उर्दूतून घेऊ शकतात. शहरांत उर्दू हायस्कूल्स तरी आहेत, काही ठिकाणी कॉलेजेससुद्धा आहेत; पण खेड्यांतून मुस्लीम मुलांच्या शिक्षणाचा उर्दूच्या आग्रहापायी जो खेळखंडोबा होतोय तो फारच भयानक आहे. खेड्यांमधून ज्या उर्दू शाळा चालविल्या जातात त्यांच्यात मुलांच्या संख्येनुसार चौथी ते सातवीपर्यंत वर्ग असतात. मराठी शाळेत मुलांना पाठविल्यास मुल्ला-मौलवी विरोध करतात. विशेषत: मुलींना तर मराठी शाळेत जाऊच दिले जात नाही. कारण, अर्धवट ज्ञान असणारा मौलवी 'तिने धार्मिक शिक्षण घेतलेच पाहिजे व धार्मिक शिक्षण फक्त उर्दूमध्येच होऊ शकते' असे पालकांच्या मनावर ठसवतो. मराठी शाळेत मुलांना व मुलींना न पाठविण्याचे दुसरे कारण असे की वर्ग टिकला पाहिजे, उर्दू शाळा चालली पाहिजे. अशा रीतीने प्राथमिक शाळेतील उर्दू चौथी पास झालेली मुले पुढच्या शिक्षणासाठी मराठी

पाचवीत जातात व सातवी पास झालेली मुले मराठी शाळेच्या आठवीत जातात. शिक्षणाच्या माध्यमात असा एकदम बदल झाल्यामुळे मराठीतून पुढचे शिक्षण घेणे अवघड जाते, समजत नाही, बुद्धीला पेलवत नाही. मग परिणाम नापास होण्यात होतो. त्यामुळे खेड्यातील बहुसंख्य मुस्लीम मुले शाळाच सोडून देतात व आपल्या बापजाद्याच्या व्यवसायाला वाहून घेतात व मुली आपल्या चूल व मूल या जन्मसिद्ध हक्काकडे वळतात. यावरून खेड्यातील उर्दू शाळा खेड्यांतील मुलांच्या शिक्षणाची, त्यांच्या जीवनाची, किती राखरांगोळी करीत आहेत, याची कल्पना येते.

शहरांतील मुस्लीम मुलांची, उर्दू माध्यमातून शिकणारांची, परिस्थिती यापेक्षा काही वेगळी आहे काय ? मुळीच नाही. पुण्यासारख्या शहरात, जिथे कॉलेजशिक्षणाची सोयसुद्धा उर्दूतून आहे अशा ठिकाणी, मुस्लीम विद्यार्थ्यांचा एस. एस. सी.चा निकाल एक टक्काच लागतो. यावरून परिस्थिती कोणत्या थराला पोचली आहे हे लक्षात यावे. अशी अवस्था असतानासुद्धा मुस्लीमांची मातृभाषा उर्दू आहे, त्यांनी उर्दू माध्यम असलेल्या शाळेतून शिकावे, त्यासाठी उर्दू शाळा काढाव्यात, हायस्कूल्स-कॉलेजे काढावीत व बेकारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी उर्दूला दुय्यम राज्यभाषेचे स्थान द्यावे अशी मागणी करण्यात येते. हे मुस्लीम जातीयवाद्यांचे उद्योग व त्यांचा खटाटोप पाहून सामान्यांची मती गुंग होते. आता महाराष्ट्रातील मुस्लीमेतरांनीसुद्धा उर्दूतून शिकले पाहिजे अशीही मागणी आली तरी आश्चर्य वाटणार नाही इतके मुस्लीम जातीयवादी राजकारण खालच्या पातळीवर उतरले आहे.

उर्दूतून शिकणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाच्या हेळसांडीवर असाही उपाय सुचविण्यात येतो की, मुलांना सर्व शिक्षण उर्दू माध्यमातून पूर्ण करता येईल अशी व्यवस्था करा. म्हणजे चौथीपर्यंत वर्ग असतील तेथे सातवीपर्यंत काढा, सातवीपर्यंत असतील तेथे एस. एस. सी.पर्यंत काढा व एस. एस. सी. असेल तेथे कॉलेज काढा, उर्दू शिक्षणाचा दर्जा वाढवा; पण हे सर्व उपाय योजूनसुद्धा मुस्लीम विद्यार्थ्यांचा काही फायदा होणार नाही हे उघड आहे. समजा, मुस्लीम विद्यार्थ्यांना चांगले उर्दू शिक्षण मिळाले, अगदी उच्चशिक्षणसुद्धा, तरी त्यांचा नोकऱ्यांचा प्रश्न कसा काय सुटेल ? नोकऱ्या मिळविण्यासाठी त्यांनी प्रादेशिक भाषमधूनच शिकणे आवश्यक आहे, हेही उघडच आहे. निदान महाराष्ट्र व दक्षिणेकडील काही राज्यांत तरी अशी अवस्था आहे की उर्दूला दुय्यम दर्जा देण्याची मागणी केली तरी कोणत्याही पक्षाच्या सरकारला ते मान्य होणार नाही. तशी मागणी

करणाऱ्या सुपीक मेंदूच्या मुस्लीम पुढाऱ्यांच्या पदरी अपयशच येणार हे निश्चित व उर्दू शिकलेल्या बेकारांचा प्रश्न कायम राहील हेही निश्चित.

असे हे दुष्टचक्र आहे. त्या कोंडीत मुस्लीम समाजाला हेतुपूर्वक अडकवले गेले आहे. उर्दू भाषा ही सर्व भारतीय मुस्लीमांची भाषा नाही, हे माहीत असूनसुद्धा तीच भारतीय मुसलमानांची मातृभाषा आहे असा डांगोरा पिटून धर्माच्या नावाखाली मुसलमानांना उर्दू शिकायला भाग पाडायचे; त्यांच्यावर तसे मानसिक दडपण आणून, मानसिक गुलाम करून नंतर ते उर्दूतून शिकले की बेकारांचा प्रश्न निर्माण होणारच; तो टाळण्यासाठी उर्दूला दुय्यम राज्यभाषेचा दर्जा द्या असे म्हणायचे; तो कोणीही देणार नाही असे माहीत असल्यामुळे मुस्लीमांवर अन्याय होतो आहे अशी हाकाटी सुरू करायची व या सर्व प्रश्नांवर मुसलमानांना एकत्र आणून त्यांच्या भावना एकवटून त्यांना बहुजन समाजापासून म्हणजेच राष्ट्रीय प्रवाहापासून वेगळे पाडायचे हा जातीयवादी मुस्लीम राजकारणाचा मुख्य ढाचाच होऊन बसला आहे.

आणि म्हणूनच ह्या कोंडीतून बाहेर पडण्यासाठी मुस्लीम बांधवांनी कोठल्याही राजकीय किंवा धार्मिक दडपणाला बळी न पडता आपली मानसिक गुलामगिरी झुगारून देऊन आपल्या डोक्यातून हे उर्दूचे खूळ काढून टाकले पाहिजे. त्यांनी आपली मुले आपापल्या प्रादेशिक भाषांतून असणाऱ्या शाळेतच पाठवावीत; यातच त्यांचे हित आहे. यातूनच त्यांच्यातील बेकारीची समस्या दूर होऊ शकेल. महाराष्ट्रातील मुसलमानांनी आपली मुले मराठी शाळेतच पाठवावीत. नेमक्या याच कारणास्तव मुस्लीम सत्यशोधकांनी मंडळाचा कारभार मराठी भाषेत ठेवला आहे. त्याच न्यायाने उद्या समजा केरळमध्ये मंडळाचे काम करायचे असल्यास तेथील शाखेचे कामकाज हे तेथील प्रादेशिक भाषेतून मल्याळम्‌मधून चालेल. उर्दूतून तर मुळीच नाही. उर्दू हीच मुसलमानांची मातृभाषा आहे ही विचारसरणीच मंडळाला मान्य नाही.

शेवटी भाषा म्हणजे तरी काय ? ते एक विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेले साधन आहे. तेव्हा विचारांची देवाणघेवाण कोठल्या भाषेत चालते याला महत्त्व नसून ती देवाणघेवाण सुलभ आहे की नाही, ती समजते किंवा नाही यालाच महत्त्व आहे.

भारतातील एकूण किती मुसलमानांना उर्दू समजते ? शंभर टक्के मुसलमानांना ती भाषा बोलता येते, लिपी लिहिता येते असे नाही, हे आम्ही आकडेवारी देऊन दाखविलेच आहे; परंतु आपापल्या प्रादेशिक भाषा जवळजवळ

सर्वांनाच समजतात. अशिक्षित सोडले तर सर्वांना ती भाषा लिहिता, वाचता येते. तेव्हा त्याच भाषेतून शिक्षण घेणे हेच सोपे, सोयीचे व फायद्याचे आहे.

ज्याला उर्दू शिकण्याची हौस असेल, त्या भाषेतील वाङ्मयीन रस ज्याला चाखायचा असेल, मग तो कोठल्याही धर्माचा असो, त्याला ती भाषा शिकण्याची सोय असावी. त्यासाठी प्रादेशिक भाषेतून चालणाऱ्या शाळेमधूनच उर्दूचेही वर्ग असावेत. त्यायोगे तरी निदान हिंदू, मुस्लीम व इतर धर्मीय मुले एकत्र शिकतील, एकमेकांविषयीचे गैरसमज दूर होतील, अविश्वासाचे वातावरण निवळेल. तसेच उर्दू माध्यमातून शिकल्यामुळे मुस्लीम तरुणांपुढचा जो काही बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला असेल तोही दूर होण्यास मदत होईल. राष्ट्रीय एकात्मता वाढीला लागेल. मुस्लीम मुलींची - निदान खेड्यांतून - वर्गाच्या अभावी होणारी शैक्षणिक हेळसांड थांबून त्यांना पुढचे शिक्षण घेण्याची संधी प्राप्त होईल अशी आमची खात्री आहे.

भारतीय मुस्लीम समाज नोकऱ्यांच्या व आर्थिक बाबतीत आज मागासलेला दिसतो त्याचे खरे कारण तो शिक्षणात मागासलेला आहे. त्यातूनच त्याचे दैन्य निर्माण झाले आहे. ते दूर करायचे असेल तर मुस्लीम समाजाने आपला भाषाविषयक, शिक्षणविषयक दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. वर सांगितलेल्या कोंडीतून मुस्लीम समाजाला बाहेर काढायला मुस्लीम पुढारी व धार्मिक नेतेच आड येतात. कारण, त्यात त्यांचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत. मुस्लीम समाजाचे तेच खरे शत्रू आहेत. हे मुसलमानांच्या जितके लवकर लक्षात येईल तितके बरे. त्या दृष्टीने मंडळाचे प्रयत्न सुरू आहेत. सर सय्यद अहमद यांनी मुस्लीमांना इंग्रजी शिकण्याचा जेव्हा पुरस्कार केला, त्यावेळी धर्माचा पुकारा करणाऱ्या असल्याच लोकांनी, त्यांना काफीर व इस्लामचा शत्रू म्हणून संबोधिले व मुस्लीमांनी इंग्रजी शिकू नये म्हणून आटोकाट प्रयत्न केला. त्याचाच परिणाम होऊन इंग्रजी शिक्षण न घेतल्यामुळे मुस्लीम समाज इंग्रजी आमदानीत खास संरक्षण मिळूनसुद्धा शिक्षणात व परिणामी नोकऱ्यांत, आर्थिक बाबतीत मागासलेला राहिला हे आज स्पष्ट दिसत आहे.

तेव्हा या देशातील मुस्लीमांनी काळाची पावले ओळखून उर्दू हीच मुस्लीमांची मातृभाषा आहे या घोषणेला निदान यापुढे तरी बळी न पडता आपापल्या प्रादेशिक भाषांतून आपल्या मुलांना शिकविण्याचा निश्चय करावा. तरच ते या दुष्टचक्रातून बाहेर पडू शकतील, अन्यथा नाही.

सद्यस्थितीत...

आजही मुस्लीम मुलींना उर्दू भाषेतून व मुलांना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण

देणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. ज्यांना इंग्रजी माध्यम आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही, ते आपल्या पाल्यांना मराठी माध्यमात पाठवतात. भाषेची समस्या चार दशकापूर्वी होती तीच आजही आहे. या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा होत असतानाही दिसतात. मंडळातर्फे १९७३मध्ये मुस्लीम मराठी शिक्षण परिषद घेऊन 'मराठी भाषेचा अंगीकार मुस्लीमांनी करावा' यासाठी ठराव करून तसा प्रसारही करण्यात आला. हमीद दलवाई यांनी इंधन, लाट या पुस्तकांबरोबरच अनेक कथा, लेख मराठीत लिहिले. महाराष्ट्रातील मुसलमानांनी मराठीतून व्यवहार केल्यास त्याचे फायदे कसे होतील हे स्पष्ट केले. मंडळाने मराठी भाषेचा पुरस्कार केला. आज मराठी भाषकांची संख्या वाढत आहे. मराठी साहित्यिक वाढताहेत व मराठी माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्यांचेही प्रमाण वाढले आहे. मुस्लीम मराठी साहित्य संमेलने तर होतातच; पण जमाते इस्लामीसारख्या संघटनांकडूनही कुराणचे अनुवाद मराठीत करून ते मोफत वाटण्यात येतात. मराठी भाषेत धर्मप्रसारही करतात म्हणजेच मराठी भाषेबद्दलचा पूर्वीचा आडमुठेपणा कमी होताना दिसत आहे. गेल्या काही वर्षांत हे स्वरूप स्पष्ट होत आहे.

कुराण अरबी भाषेतून वाचल्यास अधिक पुण्य लाभते, असा अपप्रचारही करण्यात येतो. वास्तविक कोणतीही भाषा ही गर्वाची होऊ शकत नाही किंवा अस्वीकार्ह असू शकत नाही. अधिकाधिक भाषा येणे हे एक कौशल्य असते. म्हणूनच मौलाना आझाद हे बहुभाषिक होते. पैगंबरांनीसुद्धा 'चीनपर्यंत जा विविध भाषा शिका आणि ज्ञान मिळवा' असा संदेश दिला आहे. पण बोकोहराम सारख्या दहशतवादी संघटना आपली अरेरावी सोडत नाहीत, हे जगासमोरचे दुष्ट उदाहरण आहे.

मानसशास्त्रज्ञांनीसुद्धा मातृभाषेतून शिक्षण अधिक प्रभावी होत असल्याचे अनेकवेळा सांगितले आहेच; परंतु मुसलमानांनी आपली प्रादेशिक भाषा हीच मातृभाषा होऊ शकते हे वास्तव स्वीकारून मनापासून त्याचा वापर केला पाहिजे. भाषा ही संवादाची जननी असते, संवादासाठीच भाषा असावी. अलगतावाद जोपासण्यासाठी विशिष्ट भाषेचा आग्रह धरणे हे आत्म व समाजघातकी कृती ठरणार आहे. उर्दू भाषा ही भारतीय भाषा आहे. कोणतीही भाषा संपुष्टात येऊ नयेच यासाठी उर्दू भाषा ऐच्छिक केल्यास ज्यांना हवे ते या भाषेचा अभ्यास करतील व कौशल्य प्राप्त करतील. भाषेविषयी निकोप दृष्टिकोन वाढत आहे हे एक सुचिन्हच म्हणावे लागेल.

■ ■

धर्मनिरपेक्षता

धर्मनिरपेक्षता हा शब्द इंग्रजीतल्या सेक्युलॅरिझम या शब्दाच्या ऐवजी सध्या सर्रास वापरला जातो. त्यामुळे सेक्युलॅरिझमचा नेमका अर्थ व्यक्त होत नाही; पण दुसरा कोणताच चपखल शब्द मराठीत नाही. धर्मनिरपेक्षता, या विचारसरणीला नेमके काय हवे आहे ? धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय याचा खुलासा वेगवेगळ्या विचारसरणीचे लोक वेगवेगळा करतात. जो तो आपापल्यापरीने फायद्याचा ठरेल असा अर्थ त्यातून काढीत असतो. तो कोणी कसाही काढो; पण त्याचा अर्थ धर्माचे सार्वजनिक जीवनातून उच्चाटन करणे किंवा आपल्या सार्वजनिक जीवनातून धर्माचा प्रभाव नाहीसा करणे हाच अभिप्रेत आहे. अर्थात धर्म म्हणजे काय व सार्वजनिक जीवन म्हणजे काय ? यावर मतभेद होणे अपरिहार्य आहे.

आता अस्तित्वात असलेले जवळजवळ सर्वच धर्म हे आपल्या धर्माचा परमेश्वराशी निकट संबंध असल्याचे मान्य करतात. परमेश्वरावाचून धर्म अशी कल्पनाच करवत नाही, इतका धर्म व परमेश्वर यांचा निकटचा संबंध असल्याचे दिसून येते. बौद्ध व जैन धर्म हे मात्र सर्वार्थाने नव्हे, तर अंशत: अपवाद म्हणता येतील. कारण त्या धर्मांमध्ये विश्वाचा निर्माता या अर्थाने ईश्वर ही कल्पना नाही; पण या दोन्ही धर्मांचे मूळ हिंदू धर्मात असल्याने, मूळच्या हिंदू परंपरा, ईश्वरविषयक कल्पना या दोन्ही धर्मांत येणे अपरिहार्य ठरले. नपेक्षा गौतम व महावीर यांना भगवान ही उपाधी जोडण्यात आली नसती. अर्थात हे सर्व नंतर घडले; पण सुरवातीच्या काळात हे धर्म बरेचसे बुद्धिवादावर आधरलेले होते, हे नाकबूल करता येणार नाही. म्हणजेच धर्म ही कल्पना ईश्वर कल्पनेशी निगडित आहे.

मानवाची आध्यात्मिक भूक भागविणे हे धर्मसंस्थेच्या निर्मितीचे कारण आहे व त्यात काही चूक आहे असेही मंडळास वाटत नाही. याचा अर्थ सर्व धर्मांमध्ये ईश्वर ही कल्पना समान आहे. मग त्यास त्यांनी नावे काहीही दिलेली असोत. फरक पडतो तो पुढे. त्याला प्रसन्न कसे करून घ्यायचे ? त्याच्यापर्यंत

पोहोचायचे कसे ? आणि त्यासाठी साधने कोठली वापरावयाची याबाबतच्या मतभिन्नतेत. परमेश्वरप्राप्ती हेच सर्व धर्मांचे साध्य व हेच त्यांचे ध्येय आहे हे सर्व धर्मांच्या धर्मग्रंथांतून सांगितले आहे. म्हणजेच धर्मांचा संबंध फक्त परमेश्वराशीच आहे. ज्याला जो योग्य वाटेल, मानवेल त्या मार्गाने त्याने आपापला धर्म निवडून आपापली आध्यात्मिक भूक भागविण्यास कोणाचाच आक्षेप असू नये; पण असे सरळ कधी घडलेले नाही व आताही घडत नाही.

धर्म हा व्यक्ती व तिचा परमेश्वर यांना जोडणारा खरा दुवा असायला हवा; पण तसे घडले नाही. एकाच विचाराने भारलेली, सारख्याच कल्पना असलेली माणसे एकत्र जेव्हा आपल्या ईश्वरविषयक कल्पना म्हणजे धर्म आणि यालाच आम्ही धर्म असे म्हणतो, असे म्हणून आपली विचारसरणी इतरांवर लादू पाहतात. तेव्हा मात्र सामाजिक स्वास्थ्य धोक्यात येते. वेगळे विचार बाळगणाऱ्यांना छळाला तोंड द्यावे लागते. अर्थात जे संख्येने, शक्तीने जास्त असतील ते हा मार्ग अवलंबितात आणि जे संख्येने, शक्तीने कमी असतील तेसुद्धा हृदयपरिवर्तन, आमिष, प्रचार इ. मार्गांनी आपापल्या धर्माचा प्रचार करण्याचे काम चालूच ठेवतात. असा हा क्रम धर्माच्या निर्मितीपासून आजतागायत चालू आहे.

धर्माचा उगम व विकास ज्या काळात झाला किंवा ईश्वरविषयक कल्पना धर्माच्या नावाने संघटित झाली त्या वेळी त्यांचा उद्देश जरी परमेश्वरप्राप्ती किंवा त्याची भक्ती हा असला, तरी त्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी म्हणजेच अनुयायी मिळविण्यासाठी प्रचारकांनी जेव्हा राजसत्तेचा उपयोग करण्याचे ठरविले, त्या वेळी एक नवीनच समस्या निर्माण झाली. कारण राजसत्ता निरनिराळ्या देशांत, निरनिराळ्या काळात वेगवेगळी असणे स्वाभाविक होते. राजसत्ता, समाजव्यवस्था सर्व ठिकाणी, सर्व काळी सारखी असणे शक्यच नाही. त्या वेळी अस्तित्वात असलेला समाजच त्या वेळच्या प्रसारकांना अभिप्रेत असला पाहिजे हे उघड आहे. त्या वेळच्या समाजाला अनुलक्षूनच त्या वेळी सार्वभौम असलेल्या धर्मसत्तांनी कायदे, नियम व इतर सामाजिक बाबी यांची रचना केली हेही उघड आहे. समाजनियंत्रणासाठी आवश्यक असलेला अधिकार त्या काळी धर्मसत्तांनी मिळविला होता.

अशा रीतीने या समाजनियंत्रणाच्या भागालासुद्धा आपल्या सोयीसाठी पुढे धर्मामध्ये सामावून घेण्यात आले आणि हा प्रकार थोड्याफार फरकाने सर्वच धर्मांच्या बाबतीत घडून आला. या दोन्ही भागांना मिळून 'धर्म' अशी संज्ञा प्राप्त

झाली व आतासुद्धा बरेच लोक धर्माचा अर्थ असाच घेत आहेत. त्यातील आध्यात्मिक, पारलौकिक उपासनाविषयक म्हणजेच व्यक्तीचा परमेश्वराशी संबंध येतो तेवढ्याच भागाला धर्म मानला पाहिजे.

वर सांगितल्याप्रमाणे ईश्वरविषयक कल्पनांमधून धर्माची निर्मिती झाली व पुढे समाजधारणेसाठी ईश्वरविषयक कल्पना राबविली गेली असेही काहींचे मत आहे. त्यात बरेचसे तथ्य असावे असे वाटते. इतिहासात डोकावून पाहता धर्मगुरू हे राजाचे अधिकार गाजवताना म्हणजे समाजनियंत्रण करताना आढळून येतात तर काही वेळा धर्मगुरू राजा झाल्याचे दिसून येते. थोडक्यात राजसत्ता व धर्मसत्ता या हातात हात घालूनच चालत होत्या असे दिसते. क्वचितप्रसंगी त्यांच्यात संघर्ष झाल्याचेही दिसून येते. असा संघर्ष उभा राहण्याचे कारण दोघांची सत्तेची वाटणी झालेली नव्हती, दोघांनी आपापली क्षेत्रे वाटून घेतली नव्हती. या दोन्ही कल्पना, तत्कालीन परिस्थितीच्या दबावाखाली एकत्र जोडण्यात येऊन धर्माची रचना करण्यात आली हे उघड होते. या दोन्ही कल्पनांचे विभाजन करावे, धर्मांमधील ईश्वरविषयक कल्पना असलेल्या भागाचा राजसत्तेतील हस्तक्षेप थांबवावा, हे ज्या वेळी काही विचारवंतांना वाटू लागले त्याच वेळी सेक्युलॅरिझमची प्रक्रिया सुरू झाली. अमूर्त अशा ईश्वरविषयक कल्पनांनी भारलेले मानवसमूह किंवा धर्मगुरू, समूर्त असलेल्या मानवसमाजाचे नियंत्रण करायला पुढे सरसावले आणि यात त्यांना यशही आले. ते यश टिकून राहण्यासाठी काही साधने वापरली व काही नियम, कायदे इ. द्वारा त्यांनी समाजनियंत्रण केले. त्या वेळी जरी हे समाजनियंत्रण शक्य झाले तरी पुढे मात्र समाजाची प्रगती अशक्य होऊन बसली. असा समाज गतिहीन व मृतप्राय होतो. त्यात समाजनियंत्रणाचे जे जे नियम बनवले जातात, ते धर्माचेच एक अंग म्हणून मांडले गेल्याने, त्या नियमांचे समाजाकडून काटेकोरपणे पालन केले जावे म्हणून प्रयत्न केले जातात. काळ बदलतो, धर्माचा प्रसार झाल्याने ठिकाणही बदलते; पण समाजनियंत्रणाचे नियम न बदलण्याने कुंपण म्हणूनच बनवलेले नियमच पुढे मानवी मनाला विकास करण्यास प्रतिबंध करतात.

यासाठीच मानवी विकासाला प्रतिबंध करणारे व धर्माचा अविभाज्य भाग सांगितले जाणारे हे नियम - म्हणजे थोडक्यात इहलौकिक बाबी - यांची धर्मापासून संपूर्णपणे मुक्तता करणे म्हणजे सेक्युलॅरिझम स्वीकारणे होय.

ज्या वेळी धर्माचा उदय झाला किंवा त्याला धर्म अशी संज्ञा प्राप्त झाली, त्या वेळी जो मानवसमाज अस्तित्वात होता, तो ज्या ईश्वरविषयक कल्पना बाळगत

होता, त्याचा जो आध्यात्मिक दृष्टिकोन होतो, तो आजही तसाच राहिला तरी व्यवहारात फारसे काही बिघडणार नाही. मात्र तो दृष्टिकोन कोणी कोणावर लादता कामा नये. आपण परमेश्वराशी संबंध कसा ठेवायचा, हा ज्या त्या व्यक्तीचा खासगी प्रश्न राहिला पाहिजे. धर्मामध्येच गृहीत धरलेल्या सामाजिक बाबी, समाजनियंत्रणाच्या कल्पना - ज्या कालबाह्य झाल्या आहेत - त्या त्याज्य ठरविल्या पाहिजेत. हे करण्यासाठीच धर्मामधील आध्यात्मिक भाग व सामाजिक भाग हे वेगवेगळे मानले पाहिजेत; तरच आपल्याला समाजात बदल घडवून आणता येईल. तसा बदल करणे आवश्यकच आहे. कारण काळाबरोबर समाज बदललाच पाहिजे नाहीतर तो प्रगत होत नाही. हे करणे म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता मान्य करणे होय.

ईश्वरविषयक कल्पनांचा म्हणजेच धर्माचा समाज नियंत्रित करण्याचा अधिकार, धर्माची ही सामाजिक व्यवस्थेतील ढवळाढवळ, त्याचे आक्रमण, यांना कोठेतरी मर्यादा घातली पाहिजे अशी विचारसरणी प्रथम युरोपमध्ये उदय पावली. तेथेच राजसत्ता व धर्मसत्ता यांत खरा संघर्ष उभा राहिला. युरोपमधील धर्मयुद्धे संपल्यावर व त्यांत अपयश आल्यावर युरोपियन विचारवंत विचार करू लागले. त्यांना समाजपद्धतीत आमूलाग्र बदल झाला पाहिजे असे वाटू लागले. ते त्या दिशेने प्रयत्न करू लागले, तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, असे करण्यासाठी आपल्याला धर्माची म्हणजे चर्चची बंधने झुगारून दिली पाहिजेत. चर्चच्या अधिकाराला कोठेतरी मर्यादा घातल्या पाहिजेत, त्याशिवाय विकास व बदल शक्य नाही. कारण तेव्हा धर्म, जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत अंमल गाजवत असल्यामुळे बदल अशक्य होऊन बसला होता. मानवी मन बदलाकडे धाव घेत होते. नवीन समस्यांवर नवीन उत्तरांचा शोध घेत होते व त्यासाठी मानवी बुद्धी ज्ञानाची नवीन दालने धुंडाळत होती; पण धर्म त्यांना प्रत्येक ठिकाणी अडवत होता. याचे उदाहरण म्हणजे बेकन, ब्रुनो, गॅलिलिओ यांपैकी ब्रुनोला तर जिवंतपणीच जाळले गेले; गॅलिलिओ वाचला पण त्याला आपले विचार मागे घ्यावे लागले आणि तरीही काही वर्षे तुरुंगात काढावी लागली. म्हणजे धर्मापेक्षा वेगळे कोणीच बोलता व करता कामा नये असा त्याचा अर्थ होता. केवळ शास्त्रज्ञांचा छळ झाला असे नव्हे, तर सर्व समाजच त्या धर्माच्या तावडीत सापडला होता. यातून मार्ग काढण्यासाठीच युरोपमध्ये सेक्युलॅरिझमची प्रक्रिया सुरू झाली. राजसत्ता पण अनुकूल बनली. कारण धर्माला समाजजीवनातून दूर सारणे व त्याचा हस्तक्षेप थांबविणे जितके महत्त्वाचे होते, तितकेच त्याला राजसत्तेच्या मार्गातूनही बाजूला ठेवणे आवश्यक

होऊन बसले होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीत असाच प्रयत्न केला गेला. या सर्व घटनांमधून स्फूर्ती घेऊन आज तरी युरोपने आपली त्या अर्थाने धर्मापासून सुटका करून घेतली आहे व प्रगतीही करून दाखविली आहे.

युरोपप्रमाणेच सध्या भारतातसुद्धा सेक्युलॅरिझमची अत्यंत आवश्यकता आहे. हे परकीय तत्त्वज्ञान म्हणून बरेच लोक त्याची हेटाळणी करताना दिसतात. बाकी बाहेरचे इतर सर्व काही आम्हास चालते. अगदी धान्यसुद्धा चालते, यंत्रे चालतात; पण सेक्युलॅरिझम मात्र नको असे भारतातील बहुतेक सर्व धर्माभिमानी म्हणू लागतात. याचेही कारण उघड आहे. येथेसुद्धा धर्म वेगवेगळे असले तरी ते आपल्या अनुयायांच्या, पर्यायाने भारतीय नागरिकांच्या जीवनात इतके ठाण मांडून बसले आहेत, आमच्या जीवनाचे सर्वच क्षेत्र त्यांनी इतके व्यापले आहे, की धर्मामध्ये गृहीत धरलेला समाजधारणेचा भाग काळानुसार बदलणे आवश्यक आहे व तो न बदलल्यामुळे समाजाच्या निकोप वाढीला घातक आहे, हेच आमच्या लोकांना दिसेनासे झाले आहे. सर्व धर्मांनी आपल्या अनुयायांच्या मनाचा व बुद्धीचाही इतका कबजा घेतला आहे.

एकदा माणसाचे मन धर्मसंकल्पनांचे गुलाम झाले व मानवी बुद्धी त्यात अडकली की, मग त्याला त्यातून सोडविणे कठीण होऊन बसते आणि माणसाने यातून बाहेर पडूच नये याचीही जी तजवीज धर्माने करून ठेवली आहे, तिची योग्य ती अंमलबजावणी धर्मगुरू करीत असतातच आणि यासाठीच सेक्युलर विचारसरणीची आवश्यकता वाटू लागते.

मुस्लीमाने धर्म सोडून वेगळा विचार करावयाचा नाही. धर्मापासून स्वतंत्र काही असूच शकत नाही. वेगळा विचार मांडणारा नास्तिक ठरवला जातो. परिणामी सामान्य जन या धर्माच्या चाकोरीतून बाहेर पडण्यास धजावत नाहीत. असे दीर्घकाल चालत राहिले की मग त्यातूनच अंधश्रद्धा निर्माण होतात. त्यातूनच खुळचटपणाच्या रूढी, परंपरा निर्माण होऊन त्यांनाही धर्माचाच भाग समजण्यात येते. अशा रीतीने धर्माचे स्वरूप विकृत होत जाते. अशा या कडव्या धर्मनिष्ठांमधून अंधश्रद्धा व क्रौर्य ही निर्माण होतात आणि मग अशा अंधश्रद्ध समाजामध्ये तर्कबुद्धी, विवेक, सद्सद्विवेकबुद्धी यांना वावच राहत नाही.

तर्क व विवेक हे पारंपरिक धर्माला आपले शत्रू वाटू लागतात. स्वतंत्र विचारशक्ती त्याला आपली वैरीण वाटू लागते. मनुष्य स्वतंत्र विचार करू लागला व त्यासाठी त्याने तर्क व विवेक यांचा आश्रय घेतला की धर्मात सांगितलेल्या

पुष्कळ गोष्टी योग्य नाहीत याचे त्याला ज्ञान होते आणि हेच धर्माला नको असते. एकदा मानवाला तर्क, विवेक, स्वतंत्र विचारशक्ती यांचे फायदे उमजले, त्याला तसा अनुभव आला की मग तो आवश्यक त्या सर्व गोष्टींवर तर्काची कुऱ्हाड चालवितो. प्रत्येक गोष्ट पारखून घेतो. विज्ञाननिष्ठ बनतो. या तडाख्यातून मग धर्मही सुटत नाही. शेवटी या चिरफाडीमधून पोथीनिष्ठ धर्मात गोवलेल्या अज्ञानाचे बिंग फुटते. परिणामी अशा धर्मावरील लोकांची श्रद्धा कमी होते. त्यांच्या मनावरील त्याचा प्रभाव कमी कमी होत जाऊन शेवटी नाहीसा होऊन मानवसमाज पारंपरिक धर्माच्या गुलामगिरीतून मुक्त होतो. असे होण्याला कुठला धर्म मान्यता देईल ? असे होऊ नये म्हणून तर मानवी मनाला अंध धर्मश्रद्धेच्या दास्यात जखडून टाकण्यात येते. धर्मात सर्व समस्यांची उत्तरे आहेत. मानवी समस्या सोडविण्याचा सर्वोत्तम उपाय म्हणजे धर्म इ. श्रद्धांनी हे दास्य लादले जाते; जे यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतात त्यांना नास्तिक, पाखंडी ठरवले जाते व इतरांनी बळी पडू नये म्हणून प्रस्थापित धर्माविषयी कमालीचा आदर शिकवला जातो. धर्माविषयी कुणीही तर्क वगैरेसारखी हत्यारे वापरू नयेत, धर्माबद्दल मानवी मनात शंकाच निर्माण होऊ नये म्हणून प्रयत्न केला जातो व त्यासाठी धर्मगुरू अहोरात्र खपत असतात. ते केल्याशिवाय गत्यंतरच उरत नाही. मानवाला स्वतंत्ररीत्या विचार करू देणे, त्याला विज्ञाननिष्ठ बनू देणे यास प्रोत्साहन तर सोडाच; पण हे त्याचे व्यक्तिस्वातंत्र्यही धर्म मान्य करीत नाही. कारण हे स्वातंत्र्य मान्य करणे म्हणजे धर्माने स्वत:ची कबर खोदणे होय. धर्माला आपला मृत्यू कशात आहे हे माहीत असल्यामुळे तो मृत्यू टाळण्यासाठी धर्मनिष्ठांनी आटोकाट प्रयत्न करणे स्वाभाविकच आहे. त्यासाठीच त्यांनी माणसांवर अनेक प्रकारची बंधने लादली आहेत.

अशी बंधने लादण्यात आली, की मानवी मन गुलाम होते. त्याची प्रतिभा व स्वतंत्र विचारशक्ती यांना तिलांजली देण्यात आली की मग व्यक्तीच काय, समाजच्या समाज अक्षरश: बुद्धिहीन बनतो. बुद्धी असते, पण वापर करण्यास धर्माने बंदी घातलेली असते. कारण तसे करणे धर्मबाह्य असते. अशा रीतीने माणसे म्हणजे जणू मानसिक गुलामांची फौज तयार होते. धर्माने केलेल्या आज्ञा पाळणे हाच त्यांचा धर्म होतो. लढायासुद्धा धर्माच्या नावाखाली केल्या जातात. कत्तली, जाळपोळ, अत्याचार इ. अनेक प्रकारच्या पशुवृत्ती त्यांच्यात दिसून येतात. परिणामी मानवसमाज अत्यंत अवनत अवस्थेला जाऊन पोचतो, प्रगती थांबते, विकास खुंटतो, कूपमंडुकवृत्ती वाढते. जग कुठे चालले आहे याकडे कोणाचे लक्षच नसते

व हे सर्व धर्माच्या गोंडस नावाखाली चालते. जो तो आपापल्या धर्माच्या आज्ञेत चूर ! अशा रीतीने मानवी समाज धर्मात गुंगून पडल्यामुळे झपाट्याने ऱ्हासाकडे जाऊ लागतो. हा ऱ्हास टाळणे, किंबहुना तो होण्याअगोदर त्याला कारणीभूत होणाऱ्या धर्माचाच मानवाच्या सार्वजनिक जीवनातून ऱ्हास करणे म्हणजे सेक्युलॅरिझम - म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता स्वीकारणे होय.

भारतातील सर्वच धर्मांमधील अतिधर्माभिमानी ठेकेदारांना धर्मनिरपेक्षता का नको याचे कारण वरील विवेचनावरून लक्षात येईल. धर्मनिरपेक्षतेपासून पळवाट काढण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेसारखी वाटणारी; पण मुळातच भिन्न असणारी एक कल्पना अलीकडे शोधून काढण्यात आली आहे. जी अत्यंत फसवी आहे. या नव्या कल्पनेचे नाव आहे 'धर्म-समभाव !' धर्मकल्पनेचा प्रचंड प्रभाव जाणत्यांवरसुद्धा किती प्रमाणात पडला आहे याचेच हे द्योतक आहे; परंतु अशी पळवाट मंडळाला मान्य नाही. कारण अशा पळवाटा शोधणे म्हणजे समस्येवर तोडगा नव्हे, त्याने समस्या सुटत नसतात. समस्यांवर मूलगामी उपाययोजना हेच समस्या दूर करण्याचे एकमेव साधन होऊ शकेल व धर्मनिरपेक्षता हेच ते साधन होय.

या देशातील लोकांनी व शासनाने 'सर्वधर्म समभाव' या कल्पनेप्रमाणे वागायचे ठरवले तर किती गोंधळ निर्माण होईल याची कल्पनाच करवत नाही. कारण हा देश कितीतरी भिन्न संस्कृतींचा, अनेक धर्मांचा, अगणित पंथांचा व जातींचा बनलेला आहे. त्यातील कितीतरी धर्मांच्या आज्ञा, पंथांचे व जातींचे रीतिरिवाज हे एकमेकांच्या विरोधी आहेत. या सर्वांना आपला धर्म व आपले रीतिरिवाज हे एकाच वेळी कसे अमलात आणता येतील ? साप व मुंगूस हे एकावेळी एकाच घरात कसे ठेवता येतील ? जर त्यांपैकी कोणालाही मरायचे नसेल तेव्हा त्यावर एकच उपाय, तो म्हणजे दोघांनाही आपल्या वृत्तीत बदल करण्यास भाग पाडणे. 'सर्वधर्म समभाव' या कल्पनेने ते कसे शक्य होणार ? तिला दोघांच्याही वृत्तीकडे समभावाने बघायचे आहे. या देशात असलेल्या धर्माधर्मांमधील परस्परविरुद्ध अशा गोंधळातून वाट काढण्यासाठी 'धर्मनिरपेक्षते'चाच पाठपुरावा करावा लागेल. धर्मनिरपेक्षता ही कल्पना आपल्या वृत्तीतच बदल घडवील, म्हणजे धर्माकडे बघण्याच्या आपल्या पारंपरिक कल्पनेत बदल घडवील. दृष्टिकोनातच बदल घडवून आणणे हे तिचे ध्येय आहे.

इतर अनेक उदाहरणे देऊन 'सर्वधर्म समभाव' कल्पनेचा भोंगळपणा सिद्ध

करता येईल. समजा, एखाद्या धर्माच्या मंदिराला मदत करण्याचे शासनाने ठरविले तर इतर धर्मांच्या मशिदी व चर्च, गुरूद्वारे यांनाही मदत करावी लागेल, न पेक्षा समभाव राहणार नाही, विषमभाव होईल ! मग मागण्यांची स्पर्धा सुरू होणे स्वाभाविकच आहे. तेव्हा शासन कुणाकुणाच्या मागण्या पुऱ्या करणार ? किती प्रमाणात करणे शासनाला शक्य आहे ? पण त्याहीपेक्षा महत्त्वाचा प्रश्न असा निर्माण होतो की राज्यसंस्थेची मूलभूत कर्तव्ये कोणती ? राज्यसंस्था कशासाठी निर्माण झाली ? ती जर अशी धर्मसंस्थेला प्रोत्साहन देणारी व धर्माचे रक्षण करणारीच संस्था होऊन बसेल तर राज्यसंस्था मोडून पडेल. तिचे रूपांतर धर्मसंस्थेत होईल व सर्वात जास्त अनुयायी असणाऱ्या धर्मांचेच तिच्यावर प्राबल्य राहील, हे उघड आहे. मग प्रबलांनी आपल्या धर्माज्ञा इतरांवर लादण्याचा प्रयत्न केला तर कुठे चुकेल ? कारण त्या आज्ञा अमलात आणणे हेच त्यांचा धर्म सांगत असतो. त्यास आपणही 'सर्वधर्म समभावा'च्या नावाखाली अगोदरच मान्यता दिलेली असते ! म्हणजेच लहान धर्मांनी नामशेष होणे. तेव्हा सर्वधर्म समभाव ही भोंगळ कल्पना आहे व ती मान्य करणे म्हणजे कोठल्या परिस्थितीला निमंत्रण देणे याचा सर्वच नागरिकांनी विशेषत: अल्पसंख्याकांनी - विचार करणे अगत्याचे आहे.

त्याकरिताच बहुसंख्याकांना एक वेळ सर्वधर्म समभाव, धर्माधिष्ठित राज्य या कल्पना पेलवतील. अर्थात तेही शक्य नाही; पण तसे गृहीत धरले तरीसुद्धा अल्पसंख्याकांनी त्यांचा धोका वेळीच ओळखला पाहिजे. 'धर्मनिरपेक्षते'ची जितकी आवश्यकता बहुसंख्याकांना आहे त्याहीपेक्षा जास्त आवश्यकता अल्पसंख्याकांना आहे. धर्मनिरपेक्ष (सेक्युलर) विचारसरणी ही फक्त धर्माला सार्वजनिक जीवनातून हद्दपार करते; परंतु खाजगी जीवनात आपला धर्मपालनाचा हक्क ती मान्य करते. व्यक्तिगत पातळीवर उपासनापद्धतीला -मग ती कोठल्याही धर्माची असो- धर्मनिरपेक्षता मान्यता देते; मात्र त्यासाठी प्रोत्साहन किंवा मदत देत नाही. ती ज्याप्रमाणे कोठल्याही धर्माचा खाजगी बाबतीतील अधिकार मान्य करते, त्याचप्रमाणे कोठलाही धर्म न पाळणाऱ्या व कोठल्याच धर्मावर विश्वास न ठेवण्याचा व्यक्तीचा हक्कही ती मान्य करते. म्हणजेच आपला धर्म दुसऱ्यांवर लादण्यास धर्मनिरपेक्षता मान्यता देत नाही; पण धर्माधिष्ठित राजवटीत किंवा 'सर्वधर्म समान' सांगणाऱ्या राजवटीत मात्र अल्पसंख्याकांच्या त्या उपासनेच्या हक्कावरसुद्धा गदा येण्याचा संभव असतो.

हे सर्व टाळण्यासाठीच आपल्या देशाने, भारतीय राज्यघटना बनवताना

धर्मनिरपेक्षतेची म्हणजे सेक्युलर विचारसरणीची कल्पना स्वीकारली आहे. घटनेत कोठेही सेक्युलर असा शब्द नसला तरी सेक्युलॅरिझममध्ये जी समाजरचना अभिप्रेत असते अशाच स्वरूपाची समाजव्यवस्था आपल्या घटनाकारांनी डोळ्यांपुढे ठेवली आहे. ज्या देशात, अनेक धर्मांचे, पंथांचे नागरिक राहतात, त्या देशाला -एकदा लोकशाही स्वीकारावयाची ठरले की-धर्मनिरपेक्षता स्वीकारण्यावाचून गत्यंतरच उरत नाही. कारण कोणतेही धर्माधिष्ठित राज्य हे खरी लोकशाही राबवूच शकणार नाही. लोकशाहीत नागरिकांचे विचारस्वातंत्र्य मान्य केलेले असते; पण कोठलाही धर्म ते मान्य करीत नाही. अशा परिस्थितीत लोकशाही स्वीकारायची म्हटले की, धर्माची फारकत करूनच पुढे जावे लागते. धर्माच्या आज्ञा बाजूला सारूनच पुढे जाता येते आणि याचसाठी लोकशाही नको असे उघडपणे म्हणणारे धर्माभिमानी लोक सर्वच धर्मांमध्ये आढळून येतात. काही लोक तसे बोलत नाहीत. धर्मासाठी लोकशाहीला विरोध करणे त्यांना परवडत नाही, म्हणून ते तोंडाने लोकशाही बोलतात; पण मागच्या दाराने 'सर्वधर्म समभाव'सारखी कल्पना लोकशाहीत आणून धर्माचा प्रभाव कायम राखण्याचा प्रयत्न करतात.

राज्य कसे चालवावे एवढेच सांगून धर्म थांबत नाही, तर नागरिकांचे खाजगी जीवनातील सर्व व्यवहारसुद्धा नियंत्रित करण्याचा धर्माला हव्यास आहे. अगदी काय खावे, काय प्यावे, काय शिकावे, स्त्रियांना कसे वागवावे, किती बायका कराव्यात, त्या कशा सोडाव्यात, इ. इ. येथर्पंतत माणसांच्या जीवनात धर्म आक्रमण करतो. व्यक्तीच्या खाजगी जीवनात आक्रमण करणाऱ्या या आज्ञा पाळणे शक्य नसते, नव्हे घातकसुद्धा ठरते. कारण त्या कालबाह्य व प्रगतीस अडथळा करणाऱ्या असतात. असे असूनसुद्धा या सर्व बारीकसारीक गोष्टींनी धर्माच्या नावाखाली समाजाला बंदिस्त करून ठेवण्याची पारंपरिक धर्म धडपड करतो. तेव्हा आपल्याला एकसंध लोकशाहीवादी विज्ञाननिष्ठ समाज निर्माण करायचा असेल व त्याचबरोबर भिन्न भिन्न धर्म असलेले व पंथांचे सर्व नागरिक एका राष्ट्रात गुण्यागोविंदाने नांदवावयाचे असतील असा धर्मनिरपेक्ष भारतीय समाज उभा करावयाचा असेल तर ज्या ज्या क्षेत्रांत धर्माने प्रगती अशक्य करून टाकली असेल अशा सर्व क्षेत्रांतून उदा. राजकारण, समाजव्यवस्था, शिक्षण इ. क्षेत्रांतून धर्माला घालवून देणे, या क्षेत्रात येण्यास पायबंद करणे अपरिहार्य आहे. हे ज्या वेळी घडून येईल त्याच वेळी आपण धर्मनिरपेक्ष ठरू.

या अभिप्रेत असलेल्या धर्मनिरपेक्षतेला फक्त मुसलमानांचाच विरोध होतो

असे नाही; इतर धर्मांचे लोकही या बाबतीत मागे नाहीत. पण समाधानाची बाब एवढीच की त्या विविध धर्मांमध्ये या सेक्युलर विचारसरणीचा प्रचार करणारे विविध लोक व संस्था काम करीत आहेत. त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही मिळत आहे. मुस्लीम समाजात मात्र असा प्रयत्न झालेला नाही. काही विचारवंत व्यक्तिगत पातळीवर विचार मान्य करतात; पण संघटनात्मकरीत्या असा प्रयत्न झालेला नाही. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ तसा प्रयत्न करीत आहे. मंडळाने मुस्लीम समाज हेच प्रबोधनाचे क्षेत्र सध्या का निवडले हे यावरून लक्षात येईल. या देशातील प्रत्येक व्यक्तीने, सर्व धर्मांच्या अनुयायांनी धर्मनिरपेक्ष बनणे तर आवश्यक आहेच; परंतु त्याहीपेक्षा अल्पसंख्याकांनी व विशेषत: मुस्लीम धर्मियांनी धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार करणे जास्त आवश्यक आहे. अल्पसंख्याकांनी धर्माधिष्ठित राज्याची कल्पना उराशी बाळगणे मूर्खपणाचे आहे. वास्तविक पाहता जिथे मुस्लीम बहुसंख्य आहेत अशा देशांनासुद्धा धर्मावर आधारित राज्य करणे अव्यवहार्य व न परवडणारे ठरते; म्हणून जगातील बऱ्याच मुस्लीम राष्ट्रांनी धर्माधिष्ठित राज्याची कल्पना त्याज्य ठरविली आहे.

भारतातील मुसलमान समाजाने जर धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार केला नाही व जर ते धर्माच्या कोंडाळ्यातून बाहेर पडणार नसतील तर त्यांना मुस्लीम धर्मावर आधारित असे राज्य आणणे हे शक्य तर नाहीच, उलट हिंदू धर्माधिष्ठित राज्य येथे येणे हे अपरिहार्य होईल. मग मुस्लीमांना आपला 'इबादत'चा हक्कसुद्धा बजावता येईल की नाही याची शंकाच आहे. कारण मोठा मासा लहान माशाला गिळतो या न्यायाने इस्लाम व इतर धर्मही भारतातून नामशेष होण्याची शक्यता धर्माधिष्ठित राज्यात निर्माण होईल.

मुस्लीम समाजाला (सेक्युलर) धर्मनिरपेक्ष बनवणे हे दुसऱ्याही एका कारणाने आवश्यक होऊन बसले आहे. धर्माच्या बाबतीत मुस्लीम मन इतके संवेदनाक्षम बनले आहे की सुधारणा, बदल हा विचारच त्याला सहन होत नाही. इतका त्यावर धर्माचा प्रचंड पगडा आहे. मुस्लीम मनाची घडणच अशी बनली आहे की, धर्म हा परिपूर्णच आहे; सर्व समस्यांवरची उत्तरे धर्मातच आहेत असे त्याच्यावर बिंबवले गेल्यामुळे 'बदल' हा शब्द ऐकताच तो बिथरून जातो. हा विचार सहनच करू शकत नाही. धर्माच्या पलीकडे जग असू शकते याचा विचारच न केल्यामुळे जग कोठे चालले आहे ? विज्ञानाने किती प्रगती केली आहे ? हे त्याला कळू शकत नाही. परिणामी मुस्लीम समाज जीवनाच्या बऱ्याच क्षेत्रांत,

प्रगतीत बाहेर फेकला गेल्याशिवाय राहणार नाही. यासाठीही त्यांनी धर्मनिरपेक्ष बनणे आवश्यक ठरले आहे.

पण मुस्लीमांना हे सांगण्यासाठी कोणीच पुढे येत नाही. उलट, काही मुस्लीम जातीयवादी संघटना, राजकीय पक्ष व धर्मगुरू मुस्लीमांच्या अज्ञानाला, भ्रमाला खतपाणीच घालतात. बहुसंख्य मुस्लीम जनतेचे अज्ञान हेच त्यांचे खरे बळ असते. त्यातूनच त्यांना मुस्लीमांचे राजकारण करावयाचे असते. प्रतिष्ठा टिकावायची असते. मंडळाला मात्र मुस्लीमांचे वेगळे राजकारण करायचे नाही व मतेही मागायची नाहीत. प्रतिष्ठा मिळवण्याची तर अगदी जरुरी नाही व त्याच कारणामुळे हे कटू सत्य मुस्लीम बांधवांना ते सांगू शकते. ते सांगण्यासाठीच मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ ही संघटना निर्माण झाली आहे. धर्मनिरपेक्ष, सेक्युलर बना हा प्रचार सर्व मुस्लीमांच्या हितासाठीच आहे, तरीही ते दुखावले जात आहेत; पण ते अटळ आहे. परंतु मंडळाला हे कर्तव्य बाजवलेच पाहिजे, न पेक्षा इतिहास मुस्लीमांना क्षमा करणार नाही.

सद्यस्थितीत...

या प्रकरणात धर्मनिरपेक्षता ही मुस्लीम समाजासाठी कशी अपरिहार्य आहे आणि धर्मनिरपेक्षता अंगीकारली नाही तर समाजाला कोणती किंमत मोजावी लागणार याचे भाकित केले आहे. चार दशकांपूर्वी केलेली ही मांडणी आज जशीच्या तशी स्वीकारण्यायोग्यच आहे. धर्मनिरपेक्षतेला विरोध झाल्यामुळे आणि आधुनिकता न स्वीकारल्यानेच मुस्लीम समाजाची दुरावस्था झाली आहे आणि भारतातील हिंदुत्ववाद वाढताना दिसत आहे. सेक्युलॅरिझम, धर्मनिरपेक्षता, निधर्मीपणा, धर्मातितता, धर्मतठस्थता, सर्वधर्मसमभाव हे समानार्थी नसून त्यात भिन्नता आहे. धर्मनिरपेक्षते पेक्षा सेक्युलॅरिझमला इहवाद हा अधिक जवळचा शब्द वाटतो. धर्मनिरपेक्षतेला-इहवादाला आजच्या काळात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

भारताने धर्मस्वातंत्र्य देत असतानाच ज्या मर्यादा घालून दिल्या आहेत, त्या समाजाला धर्मनिरपेक्षतेकडे घेऊन जाणाऱ्या आहेत. धर्मस्वातंत्र्य हे व्यक्तीला दिले आहे, ते धर्माला नाही. म्हणून धर्मस्वातंत्र्य हे उपासनेचे स्वातंत्र्य आहे. त्याचा पारलौकिकाशी संबंध आहे तर इहलोकी व्यवहार हे मानवी मूल्यांवर, संविधानात्मक मूल्यांवर आधारलेले पाहिजेत असा आग्रह आहे.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ धर्म व ईश्वर संकल्पना नाकारते, असा काही

लोकांचा समज आहे. मंडळ आस्तिकता-नास्तिकता, धार्मिकता-निधर्मीपणा हा व्यक्तीचा खाजगी अधिकार समजते. ज्यांना जे मानायचे आहे ते व्यक्तिगत पातळीवर स्वातंत्र्य असावे. धर्म व ईश्वर संकल्पना समाजाचे शोषण करणारे नसावे. यातून विषमता-अन्याय यांना उत्तेजन दिले जाऊ नये अशी कल्पना आहे. धर्मसंकल्पना ही कालसापेक्ष असली पाहिजे. त्यात पुरोहितवर्गाचा वरचष्मा असू नये व प्रगतीच्या आड येऊ नये. आज मौलाना आझाद किंवा डॉ. असगर अली इंजिनिअर यांना अपेक्षित असणारा धर्म मुस्लीमांनी स्वीकारल्यास बरेच प्रश्न कमी होतील. हा धर्म आधुनिक काळाशी सुसंगत असेल; पण प्रत्येक ठिकाणी धर्माज्ञा काय आहे हे शोधण्यापेक्षा आज सुसंगत काय आहे, विवेकी काय आहे आणि संविधानात्मक काय आहे यावर अधिक जोर दिला पाहिजे. धर्मापलीकडे जाण्याची तयारी ठेवणे हेच याला उत्तर आहे.

हमीद दलवाईंनी अनेकवेळा असेही स्पष्ट केले आहे की मी जरी निधर्मी असलो तरी भारतीय संविधानाने दिलेले धर्मस्वातंत्र्य कोणी हिरावून घेत असेल तर त्या विरोधात सर्व प्रथम पुढे येऊन निकोप व संविधानात्मक धर्मस्वातंत्र्याचे समर्थन करीन, कारण संविधानाने दिलेला तो अधिकार आहे; पण या धर्मस्वातंत्र्याचा अर्थ निटपणे समजून घेतला पाहिजे. अनिष्ट, अन्यायकारक, कालबाह्य प्रथा जपणे म्हणजे धर्मवर्तन नाही व या अनिष्ट पद्धती काढून टाकण्याने धर्म संकटात येत नाही.

विवेक-विज्ञानवाद, स्त्री-पुरुष समता, लोकशाही हे सेक्युलॅरिझमचे आधारभूत घटक आहेत. संपूर्ण भारतीय समाजाने धर्मनिरपेक्षता अंगीकारावी व धर्मनिरपेक्ष एकात्म समाज निर्माण व्हावा हा दलवाईंचा विचार आजही पूर्वीइतकाच महत्त्वाचा आहे. मुस्लीम जमातवाद व अन्यधर्मिय जमातवाद्यांना धर्मनिरपेक्षता नको आहे, कारण त्यांचे राजकारण धर्माशी-धर्मवादाशी निगडित आहे. या धोक्यापासून समाजाला बाहेर काढले पाहिजे.

■ ■

इबादत व आदत

मंडळ मुस्लीमांना नास्तिक बना असे सांगते, ते इस्लामला नष्ट करायला निघाले आहे असा दुष्ट प्रचार मंडळाविरुद्ध सनातनी, जातीयवादी व राजकारणावर आपल्या तुंबड्या भरणारे करीत असतात. हा त्यांचा प्रचार फोल आहे, त्यात काहीही तथ्य नाही. वास्तविक सेक्युलर बना, धर्मनिरपेक्षवृत्ती अंगी बाणवा असे सांगणे म्हणजे नास्तिक बना असे सांगणे नव्हे. कारण धर्माचे सरळ दोन भाग आहेत. एक परलोकाविषयीचा व दुसरा इहलोकाविषयीचा. म्हणजे मुस्लीमांच्या संदर्भात इबादत व आदत असे ते दोन भाग होत. पहिल्यात व्यक्तीचा परमेश्वराशी संबंध असतो व दुसऱ्यात व्यक्तीचा इतर माणसांशी, समाजाशी व देशाशी संबध असतो. धर्मनिरपेक्ष किंवा सेक्युलर बना याचा अर्थ या दोन्ही भागांची गल्लत करू नका, ते संपूर्णपणे वेगळे ठेवा. मात्र या दोन्ही भागांचा मिळून धर्म बनला आहे असे मुस्लीम समजतात. मंडळ तसे मानीत नसल्याने व दुसरा भाग परिवर्तनीय असावा असा त्याचा आग्रह असल्याने त्याविरुद्ध मुस्लीम समाजात प्रचार केला जातो. मुस्लीमांच्या इबादतचा भाग की ज्या भागासच खरा धर्म म्हणता येईल त्याबद्दल मंडळ बोलत नाही. उलट, इबादतचा भाग हा मुस्लीमांचाच काय सर्व धर्मियांचाच हक्क आहे, तो नाकारता येणार नाही असे असताना मुस्लीमांना नास्तिक बना असे मंडळ सांगते असे म्हणणे कितपत योग्य आहे याचा मुस्लीम समाजानेच विचार करावा. खऱ्या अर्थाने सेक्युलर (धर्मनिरपेक्ष) बनणे म्हणजे आपला इबादतचा भाग व आदतचा भाग हे वेगगे आहेत असे मानणे. इबादतची व आदतची गल्लत न करणे. इबादतच्या मर्यादा ठरवून देणे. आदतचे क्षेत्र हे परिवर्तनीय असल्यामुळे ते राज्यसत्तेच्या अखत्यारीत ठेवणे म्हणजे सेक्युलॅरिझम मान्य करणे होय.

सुरुवातीस सांगितल्याप्रमाणे धर्मसंस्थेच्या निर्मितीची कारणे - मानवाची ईश्वरविषयक कल्पना, मानवाची ईश्वरोपासना, त्याची आध्यात्मिक भूक ही आहेत. एवढ्या बाबतीतच धर्माची मर्यादा ठरवून देणे व इतर सर्व क्षेत्रांत येण्यास धर्माला

मज्जाव करणे म्हणजे धर्मनिरपेक्षता स्वीकारणे होय.

पण असे घडत नाही. ऐतिहासिक परिस्थितीमुळे इस्लाम धर्माची बांधणीच अशी झाली आहे की, वरील दोन्ही भागांना मिळून धर्म असे संबोधण्यात येते. हे दोन्ही भाग एकमेकांशी इतके संलग्न झाले आहेत, की त्यांचे विभाजन करणेच अवघड होऊन बसते; आणि असे दोन भाग पाडणे, विभाजन करणे म्हणजे हीसुद्धा धर्मात ढवळाढवळ करणे, हस्तक्षेप करणे असे धर्मगुरू ऊर्फ उलेमा समजतात. कारण त्यांच्या मते हा अधिकार फक्त त्यांचाच म्हणजे उलेमांचाच आहे ! तेच धर्माचा अर्थ सांगू शकतात, धर्म कशाला म्हणावे व कशाला म्हणू नये हा सर्व अधिकार त्यांचाच ! या क्षेत्रात त्यांचीच मक्तेदारी निर्माण झाली आहे व ती मक्तेदारीही धर्माचाच एक भाग होऊन बसली आहे. मंडळ नेमकी मक्तेदारीच तोडू इच्छिते. मंडळालासुद्धा धर्मावर, धर्माच्या अर्थावर व धर्म म्हणजे नेमके काय हे सर्व सांगण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. एवढेच काय, कोठल्याही मुसलमानाला तो अधिकार मिळाला पाहिजे. त्या हक्काला अनुसरूनच मंडळाने धर्माचे दोन भाग मानले आहेत. यावर उलेमा व त्यांचे समर्थक मंडळावर चवताळून उठणे स्वाभाविक आहे.

याच कारणामुळे सर्वसामान्य मुस्लीम जनतेलाही या तथाकथित पारंपरिक धर्माच्या म्हणजे धर्मगुरूंच्या, मुल्ला-मौलवींच्या तावडीतून सोडविण्याचा प्रयत्न मंडळ करीत आहे. अशा रीतीने एकदा मुस्लीम समाज या धर्मगुरूंच्या व राजकारण खेळणाऱ्या जातीयवाद्यांच्या पकडीतून निसटला की मगच त्याला ज्ञानाची इतर द्वारे उघडी होतील. नंतरच त्याला लोकशाही व मुसलमानांचे हित कशात आहे हे समजू लागेल. अर्थात हे सर्व घडायला फार काळ लागेल. ती हळूहळू होणारी प्रक्रिया आहे; पण म्हणून मुस्लीम समाजाने थांबून चालणार नाही. त्याने धर्मनिरपेक्षतेच्या -सेक्युलॅरिझमच्या- दिशेने झपाट्याने चालू लागले पाहिजे, नपेक्षा मुसलमान व जग यांच्यात न संपणारे अंतर पडेल.

केवळ मुसलमानांचे हित आहे, त्यांचा इबादत हक्क अबाधित राहणार आहे म्हणूनच नव्हे तर मुस्लीम हे या देशाचे एक प्रमुख घटक आहेत, या देशाचे शिल्पकार म्हणूनही त्यांना वावरायचे आहे, लोकशाही यशस्वी करायची आहे याचीही जाणीव मुस्लीम समाजाने ठेवली पाहिजे. त्यासाठी ही धर्मनिरपेक्षता आवश्यक असल्याने तिचा स्वीकार केला पाहिजे. तसेच एक आदर्श असा भारतीय समाज घडवण्यासाठी की जो न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व यावर उभारलेला

असेल असा नवसमाज उभारण्यासाठीच धर्मनिरपेक्षता आवश्यक असल्याने मुस्लीमांनी आपला वाटा उचलला पाहिजे.

हे सर्व घडून येण्यासाठी, धर्मनिरपेक्ष बनण्यासाठी मुस्लीमांना आपल्या धार्मिक दृष्टिकोनात बदल केला पाहिजे. मुल्ला, मौलवी सांगतात तेच खरे मानण्याची वृत्ती सोडून दिली पाहिजे. आपल्या इबादतच्या स्वातंत्र्याला जपले पाहिजे व आदतच्या भागातील राजसत्तेचे सार्वभौमत्व मान्य केले पाहिजे. तरच मुस्लीमांनी सेक्युलॅरिझमची कल्पना स्वीकारली असे होईल. त्याचवेळी त्यांच्यावर असलेला धर्माचा पगडा दूर होऊन त्यांची मानसिक गुलामगिरीतून मुक्तता होईल. तेव्हाच ते आपला खरा इबादतचा धार्मिक हक्क बजावूनही ताठ मानेने आदर्श धर्मनिरपेक्ष भारतीय नागरिक म्हणून राहू शकतील. म्हणूनच धर्मनिरपेक्षतेचा मुस्लीमांमध्ये प्रचार करण्याचा व त्यांना खरेखुरे धर्मनिरपेक्ष मुस्लीम बनवण्याचा चंग मंडळाने बांधला आहे.

सद्यस्थितीत...

आदत आणि इबादत यातील फरक समजून घेण्यासाठी एक परिपक्व मानसिक पातळी गाठणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने धर्मस्वातंत्र्य दिले आहे. याचा अर्थ इबादतचे स्वातंत्र्य आहे. मुस्लीम समाजाच्या दृष्टीने श्रद्धा, नमाज, रोजा जकात आणि हाज यात्रा या पंचस्तंभांना महत्त्व आहे. यातही या पाच पैकी काही आज्ञा आहेत, काही सूचना आहेत, काही शिफारशी आहेत तर काही अपेक्षा आहेत. यामुळे इबादतचे स्वरूपही व्यक्तिसापेक्ष असू शकते.

आदतमध्ये परंपरा, चालीरीती, संस्कृती यांचा व जीवन व्यवहाराचा संबंध येतो जो पूर्णत: ऐहिक जीवनाशी संबंधित आहे. आदतचा भाग जर कालसापेक्ष आणि संविधान सन्मुख झाला तरी निम्म्याहून अधिक प्रश्न सुटू शकतात. 'इबादत'ला प्राधान्य न देता 'आदत'लाच इबादत समजणारे मुस्लीम समाजात मोठ्या प्रमाणात आहेत व 'आदत'ला अनुसरूनच आत्तापर्यंत अनेक फतवे काढण्यात आले आहेत. ही फतवे काढणारी मंडळी स्वत:ला धर्माचे रक्षक समजतात आणि आपले विचार धर्मपालनाच्या नावाखाली सामान्यांच्या गळी उतरवतात. याबद्दल समाजात जागरूकता निर्माण झाली पाहिजे.

प्रत्येक धर्माचे तीन भाग असतात. त्या त्या धर्मात परमेश्वर, अध्यात्म याविषयी काही निकोप गोष्टी सांगण्यात आल्या आहेत. त्या पाळल्यामुळे कोणास उपद्रव होत नाही. धर्मात योग्य-अयोग्य, नैतिक-अनैतिक गोष्टींचा उल्लेख करून

नैतिकतेबद्दल काही उपदेश करण्यात आलेले असतात. समाजधारणेत त्याला महत्त्व असते तर प्रत्येक धर्माची स्वत:ची ओळख म्हणून प्रतिके तयार करण्यात आली आहेत. जशी प्रार्थनास्थळे, अंत्यविधी, पेहराव पद्धती, भाषा पद्धती, (भाषा, भेष आणि भोजन). अलीकडे लोक या प्रतिकांनाच धर्म समजतात आणि अध्यात्म व नैतिकता पाळत नाहीत. धर्माचा सोयीचा अर्थ लावण्यात येतो व यातून अलगतावाद निर्माण होतो. त्याचे राजकारणही होते. म्हणूनच 'इबादत', 'आदत' समजून घेऊन वर्तन केल्यास व आदत हे कालसापेक्ष ठेवल्यास सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांचा गुंता सोडवणे सोपे जाईल. या दृष्टीने समाज जागृती झाली पाहिजे व मंडळ त्यासाठी कृतिशील राहील. सामाजिक सद्‌भाव आणि एकात्म समाजरचनेसाठी 'आदत' पूरक ठरावी म्हणजेच संविधानात्मक वर्तन हेच आदर्श 'आदत' होण्याचे दृश्य स्वरूप असेल.

सध्या कला, क्रीडा, संगीत या गोष्टी धर्माशी निगडित आहेत, असे सांगून अनेक तरुण-तरुणींविरुद्ध फतवे काढण्यात येतात. त्यांच्या निकोप अभिव्यक्तीस धर्माच्या नावाने बंधने लादण्याचे धर्मवादी म्हणवणाऱ्यांकडून आक्रमकपणे प्रयत्न होतात. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ धर्माचे असे अर्थनिर्वेचन करणाऱ्यांविरुद्ध भूमिका घेईल.

■ ■

लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण

सर्व समस्यांवर धर्म हा एकमेव तोडगा मानल्यावर खरोखरच काही भाबडे, धर्मभोळे लोक ते सत्य मानू लागतात. ते स्वाभाविकही आहे. त्यांची बिचाऱ्यांची तशी समजूत करून दिली जाते; पण त्याअगोदर त्यांना धर्माचे दास केले जाते आणि याला धर्माबद्दलची अंधश्रद्धाच कारणीभूत असते. अशा भाबड्या, श्रद्धाळू लोकांचे अज्ञान दूर करता येईल. ते करणे आवश्यकच आहे, कारण जवळजवळ सर्वच धर्मांमधील बहुतेक अनुयायी वर्ग धर्माच्या कचाट्यात सापडला आहे. अजूनही त्यांच्या मनावर धर्माचा जबरदस्त पगडा आहे. त्यांच्या मानेवरचे हे जू काढलेच पाहिजे. त्यांचे प्रबोधन करून म्हणजे त्यांचे त्या बाबतीतील अज्ञान दूर करूनच ते करता येईल; पण शिकलेले, स्वतंत्र बुद्धीने विचार करू शकणारे, विज्ञानाची ओळख असलेले लोक धर्माच्या नावाखाली काही अज्ञानी लोकांचे अज्ञान दूर करण्याऐवजी त्यांचे नेतृत्व करू लागतात व धर्माच्या नावाखाली काही राष्ट्रीय कार्यक्रमांना खो घालण्याचा प्रयत्न करतात, म्हणजेच दुसऱ्या अर्थाने राष्ट्र दुबळे करण्याचाच ते प्रयत्न करतात. अशा या दांभिक लोकांचे अज्ञान कसे दूर करता येईल ? त्यांच्याकडे अज्ञान नसतेच मुळी. ते पक्के स्वार्थी असतात. त्यांना सर्व प्रकार माहीत असतो. ते अंधश्रद्धाळू नसतात, सर्व समस्यांवर धर्मात उत्तरे नसतात हेही त्यांना माहीत असते; पण तरीही ते धर्माचा पुळका येऊन राष्ट्रविरोधी कृत्य करण्याला उभे ठाकतात. त्यांना प्रबोधनाचे हत्यार उपयोगी ठरत नाही. त्यांच्यासाठी राज्यसंस्था वापरीत असलेले एकमेव हत्यार वापरणेच योग्य ठरेल आणि ते हत्यार म्हणजे 'कायदा'. या दंडशक्तीच्या जोरावरच त्यांना वठणीवर आणता येईल.

भारतातील मुस्लीम समाजाने कुटुंबनियोजनाच्या कार्यक्रमाला धर्माच्या नावाखाली विरोध दर्शविला. हिंदूंमधील काही गटांकडून व ख्रिश्चनांमधील रोमन कॅथालिकांकडूनही असा विरोध झाला. समाजाच्या नेत्यांनी जो विरोध केला त्याला कारणे वेगवेगळी सांगितली गेली असली, तरी सर्वांचा उद्देश मात्र सारखाच होता.

तो म्हणजे कुटुंबनियोजन कार्यक्रम यशस्वी होऊ द्यायचा नाही. कोणी कुटुंबनियोजन करण्याची आवश्यकताच नाही, उत्पादन वाढवा असा पवित्रा घेतला; तर कोणी साधनांच्या (निरोध, लूप, शस्त्रक्रिया) ऐवजी संयम पाळा असा सल्ला दिला. हे पवित्रे घेताना व सल्ला देताना मूळ प्रश्नाला बगल देण्याचाच त्यांचा हेतू स्पष्ट होतो. कोठल्याही अविकसित देशात लोकसंख्यावाढीबरोबरच उत्पादनवाढ करणे शक्य नसते. संयम करणे लाखात एखाद-दुसऱ्या असामान्य व्यक्तीला शक्य असते. हे सर्व ठाऊक असूनही जे स्वार्थी नेते जनतेची फसवणूक करतात ते दांभिक, समाजाचे शत्रू असतात व त्यांचा दांभिकपणा उघडकीस आणण्यासाठी व समाजाला त्यांच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी 'कायदा' व 'प्रबोधन' या दोन्हींचा वापर करण्यात यावा, हे कुटुंबनियोजन यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक आहे असे मंडळ मानते.

येथे फक्त मुस्लीम समाजाबद्दल विचार करावयाचा आहे. कारण सध्यातरी मंडळाचे क्षेत्र मुस्लीम समाजापुरतेच मर्यादित आहे. भारतातील बहुसंख्य मुस्लीम अशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले, मुल्ला-मौलवींच्या मानसिक दास्यात जखडलेले व पक्के धर्मवादी आहेत. जे सुशिक्षित आहेत ते आपल्या खाजगी कौटुंबिक जीवनात उतके मग्न आहेत की त्यांना आपल्या समाजाला अज्ञानातून बाहेर काढले पाहिजे, त्याच्यासाठी आपल्या बुद्धीचा उपयोग केला पाहिजे, याचे भानच उरलेले नाही. मुस्लीमांचे नेतेपण करणारी व सुशिक्षित मंडळी आहेत ती मात्र पक्की स्वार्थी, दांभिक व आपले नेतृत्व कसे टिकविता येईल एवढ्यापुरताच मर्यादित विचार करणारी असल्याने व मुल्ला-मौलवींच्या विरोधामुळे मुस्लीम समाजात अजूनही कुटुंबनियोजनाला विरोध होतो आहे.

समाधानाची बाब एवढीच की, निदान एवढ्या बाबीपुरते का होईना, मुस्लीम समाजातील काही लोकांनी आपल्या धर्मगुरूंचे आदेश धुडकावून व कोठल्याही अपप्रचाराला बळी न पडता वैयक्तिक पातळीवर कुटुंबनियोजन अमलात आणले आहे. त्यांना त्यातील फायदे उमजले आहेत. ज्यांनी कुटुंबनियोजनाचा मार्ग चोखाळला त्यांचा प्रश्न नाही. त्यांचे अभिनंदन ! पण बरेच लोक अद्यापपावेतो या कार्यक्रमास विरोध करताहेत आणि त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊन नेते त्यांना या विषयावर भडकविण्याचा उद्योग करीत आहेत. असे हे कुटुंबनियोजनाला विरोध करणारे व त्यांचे नेतृत्व करणारे लोक जोपर्यंत मुस्लीम समाजात आहेत, तोपर्यंत या लोकांचे अज्ञान दूर करणे व त्यांना भडकविणाऱ्या दांभिकांच्या दांभिकतेचा पडदा फाडणे मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे कर्तव्यच आहे.

मुस्लीम समाजातील बहुसंख्य लोक धर्माच्या नावाखाली कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला अजूनही विरोध दर्शवितात. इस्लाममध्ये, कुराणात कुटुंबनियोजन करू नये असे सांगितले आहे काय किंवा त्यास कुराणात मान्यता आहे काय किंवा यावर कुराण काय म्हणते ? याचे विवरण करून अज्ञानी मुस्लीमांचे अज्ञान दूर करताही येईल. काही विद्वान मंडळी तसा प्रयत्न करताहेत, त्यांना किती प्रमाणात यश मिळेल हा भाग वेगळा; पण त्यांना यश आलेच पाहिजे.

परंतु मंडळ मात्र केवळ तेवढाच मार्ग अनुसरत नाही. केवळ तोच मार्ग पुरेसा ठरणारही नाही. विज्ञानयुगात निर्माण झालेल्या समस्येची उत्तरे अज्ञानयुगातल्या धर्मग्रंथांत शोधता येणार नाहीत. धर्मग्रंथांत सर्व समस्यांवर उपाय आहे असे अज्ञानी लोक समजतात. त्यांच्यात तसा गैरसमज आहे. कुराणात शोध घेणाऱ्याच्या दृष्टीने त्या गैरसमजाला पुन्हा जीवदान मिळते आणि सश्रद्ध लोक जे सांगतात तेच तेवढे खरे आहे असे मानल्यासारखे होते. मंडळाला ते करायचे नाही. धर्माच्या साहाय्याने विचार करण्याची व धर्मग्रंथात शोधून मग निर्णय घेण्याची मुस्लीमांची ही वाईट सवयच तोडली पाहिजे. मुस्लीम समाजाने कुटुंबनियोजन केलेच पाहिजे; पण त्याला केवळ धर्मची मान्यता आहे व विरोध नाही, धर्म कुटुंबनियोजनाला अनुकूल आहे यासाठी नव्हे, तर तो एक राष्ट्रीय कार्यक्रम आहे यासाठी. आपल्या कुटुंबात प्रमाणापेक्षा जास्त वाढ झाल्याने आपण कोणाच्याच जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करू शकत नाही. मुलांचे संगोपन, शिक्षण चांगल्यारीतीने करू शकत नाही. या दारिद्र्याला आळा घालण्यासाठी बुद्धिवादी दृष्टिकोनातूनच मुस्लीम समाजाने कुटुंबनियोजनाचा स्वीकार केला पाहिजे.

या स्पर्धेच्या युगात आपली मुले, भावी पिढी जर आहार, आरोग्य इ. बाबतीत मागासलेली राहिली तर या दुर्बल-सबलांच्या संघर्षात तिचा निभाव लागणे अशक्य होईल. कुटुंबच काय पण सर्व समाजच दारिद्र्याच्या, अज्ञानाच्या प्रचंड दरीत कोसळल्याशिवाय राहणार नाही. सर्व जग इतके गतिमान झाले आहे, झपाट्याने पुढे निघाले आहे. प्रगतीच्या या स्पर्धेकडे जर दुर्लक्ष केले, प्रजोत्पादन एवढेच जीवितकार्य समजून त्या उद्योगाला मुस्लीम समाज लागला तर तो रसातळाला गेल्याशिवाय राहणार नाही. याची लक्षणे थोड्याफार प्रमाणात आजच दिसत आहेत. मुस्लीम समाज शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या किती मागासलेला आहे हे आता आपण पाहत आहोत. याचाही विचार मुस्लीम समाजाने केला पाहिजे. अर्थात मुस्लीम समाजाच्या मागसलेपणाची इतरही कारणे असू शकतील;

पण कुटुंबनियोजनाला विरोध करून प्रमाणापेक्षा जास्त प्रजोत्पादन होत आहे हेही फार महत्त्वाचे कारण आहे. अशा या मागासलेल्या मुस्लीम समाजाला जर स्पर्धेत टिकून राहायचे असेल, त्याला इतर पुढारलेल्या समाजांबरोबर यायचे असेल, निदान आपले कौटुंबिक हित का होईना साधायचे असेल, तर त्याने आपल्या मुलाबाळांचा शैक्षणिक, बौद्धिक, आरोग्यविषयक दर्जा उंचवला पाहिजे. कुटुंबाच्या भरमसाट वाढीने असा दर्जा उंचावणे शक्यच नाही हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. त्यासाठी त्याला आपल्या जनन-प्रवृत्तीला आळा घातलाच पाहिजे.

काही मुल्ला-मौलवी व जातीयवादी पुढारी हे मुस्लीमांची लोकसंख्या वाढावी, इस्लामचे अनुयायी वाढावेत, असाही प्रचार करीत असतात. अर्थातच तसे उघड बोलताना सहसा दिसत नाहीत. कारण त्यांच्यावर जातीवादाचा आरोप येईल असे त्यांना वाटते; पण काहीजण तसेही धाडस करायला कमी करत नाहीत. कुटुंबनियोजनाला विरोध करण्यात येतो; पण मुस्लीम बांधवांनी त्या प्रचाराला बळी पडू नये. कारण निव्वळ संख्येने जास्त; पण दुर्बल, अज्ञानी, मागासलेला, रोगट असा अनुयायी वर्ग इस्लामचे काय भले करू शकेल ? याचा मुस्लीम समाजाने विचार करावा. मागासलेला समाज, अशी ही दुर्बल असलेली पिढी आपल्या कुटुंबाचे व देशाचे निश्चितच नुकसान करील. असा हा बलहीन समाज देशाच्या प्रगतीमध्ये धोंड बनल्याशिवाय राहणार नाही व अशी मुले आपल्या कौटुंबिक जीवनातही अयशस्वीच ठरतील ही खात्री असू द्या.

जननप्रमाण वाढल्याने कायम स्वरूपाची लोकसंख्यावाढ होते. तज्ज्ञांच्या मते हे फार अयोग्य आहे. कारण जननप्रमाण वाढल्याने लोकसंख्या वाढते; पण त्या लोकसंख्यावाढीबरोबर उत्पादन वाढ होत नाही. विशेषत: दरिद्री, अविकसित देशांत ती होत नाही. त्यांच्यात असलेला तोल ढळतो. त्यामुळे दारिद्र्य वाढते. समाजाचा ऱ्हास होतो. दुष्काळ, रोगराई, अज्ञान बोकाळते. हे सर्व अपुऱ्या उत्पादनवाढीमुळे होते. नंतर बालमृत्यू, दुष्काळ, दारिद्र्य, युद्धे हे सर्व जीवन कलह !

तेव्हा जर आपल्याला शैक्षणिकदृष्ट्या पुढारलेला, बुद्धीने उच्चप्रतीचा, आरोग्यसंपन्न आधुनिक जगातील स्पर्धेत उतरू शकेल असा समाज निर्माण करायचा असेल; संख्येच्या ऐवजी गुणांनी वाढलेला, जिवंतपणा व गुणांनी बहरलेला असा समाज हवा असेल तर मुस्लीमांनी आपल्या मुलांकडे ती सदृढ व गुणसंपन्न कशी होतील याबाबत प्रथम लक्ष दिले पाहिजे. आपले कुटुंब मर्यादित ठेवून मुलांच्या वाढीवर आळा घालूनच त्यांना हे साध्य करता येईल. मुलांची अमर्याद वाढ करून

नव्हे. यासाठी मुस्लीम समाजाने, दुसऱ्यांच्या चितेवर पोळी भाजणाऱ्या, आपल्या राजकीय व दिखाऊ धार्मिक स्वार्थाला बळी पडलेल्या, तसेच जातीयवादी राजकीय नेत्यांच्या व मुल्ला-मौलवींच्या धर्माच्या नावाने चाललेल्या हाकाटीला बळी न पडता आपली कुटुंबे मर्यादित ठेवावीत. यातच त्यांचे हित आहे व देशाचेही हित आहे. अमर्याद लोकसंख्यावाढीमुळे देशाच्या सर्व नियोजन योजनाच धोक्यात आल्या आहेत आणि कोठल्याही पक्षाचे सरकार आले तरी त्यांना हे मान्य करावेच लागेल.

मुस्लीम समाजाला कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व लक्षात येण्यासाठी धर्मभोळ्या लोकांचे अज्ञान दूर करून त्यांना वास्तवतेची जाणीव करून देण्यासाठी म्हणजे प्रबोधनाद्वारे मंडळ कार्य करीत आहे. मुस्लीम व त्याचबरोबर मुस्लीमेतर समाजांतील दांभिक व स्वार्थी लोकांविरुद्ध समाजाच्या धर्मभोळेपणाचा फायदा घेऊन त्याला चुकीच्या मार्गाने नेणाऱ्यांविरुद्ध मंडळाचे कार्य आहे. अशा सर्व प्रकारच्या लोकांविरुद्ध दंडशक्तीचा, म्हणजे कायद्याचा वापर झाला पाहिजे असे मंडळाचे मत आहे. कायद्याने सक्ती करून कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम पार पाडावयास हवा. कारण त्याशिवाय तरणोपाय नाही. लोकसंख्यावाढीला आळा घातल्याशिवाय देशाची सर्वांगीण प्रगती शक्य नाही. तशा सर्वांगीण प्रगतीसाठी मुस्लीम समाजानेपण आपला वाटा उचलला पाहिजे. कुटुंबनियोजन करून त्यांनी आपल्या कुटुंबाचे, समाजाचे व पर्यायाने देशाचे हित साधण्यासाठी सहभागी झाले पाहिजे. यानेच खऱ्या अर्थाने हा समाज राष्ट्रीय प्रवाहात सामील झाला असे होईल.

सद्यस्थितीत...

धर्म आणि धर्मांधता यातील फरक करण्याची क्षमता सर्वसामान्यांमध्ये नसते. त्या त्या धर्मातील पुरोहित वर्ग विशिष्ट धर्मातील चालीरिती व परंपरेलाच धर्म मानतात व त्या परंपरा अंधपद्धतीने पाळत असतात. धर्माचा आणि धर्मांधतेचा फरक करण्याची चिकित्सक दृष्टी समाजमनात निर्माण केल्याशिवाय धर्माला अपेक्षित असणारा समाज उभा करता येणार नाही.

भारतातील मुस्लीम नेत्यांनी धर्माचा आधार घेत कुटुंब नियोजन व लोकसंख्या नियंत्रणाच्या प्रचारास अडथळा आणला. इतर धर्म समुदायापेक्षा मुस्लीम समाजात लोकसंख्या नियंत्रणाची साधने कमी वापरली जातात आणि मुस्लीम समाजाची लोकसंख्या वाढत जात आहे, यामुळे भारतातील मुस्लीमांची संख्या वाढून ते हिंदू समाजापेक्षाही अधिक होतील असा अपप्रचार मोठ्या प्रमाणात

होत आहे. 'हम पाँच, हमारे पच्चीस'चे नारे देत देत मुस्लीम समाजाची बदनामी करण्याचे प्रयत्न सातत्याने झाले. याला उत्तर म्हणून संघपरिवार प्रणीत हिंदुत्ववादी पुन्हा पुन्हा हिंदूंनी आपली संख्या वाढवायला पाहिजे, 'प्रत्येक महिलेने किमान चार मुलांना जन्म दिला पाहिजे' 'हम दो हमारे दस' असे वक्तव्य करून पुन्हा मुस्लीमांनाच या चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणले जात आहे. मुस्लीम धर्मांधांच्या लोकसंख्या नियंत्रणास विरोध करण्याच्या भूमिकेचा हिंदुत्ववाद्यांनी पुरेपूर वापर करून मुस्लीम विरोधी वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सद्यस्थितीमध्ये असे लक्षात येते की, मुस्लीमांमध्ये कुटुंब नियोजन वा लोकसंख्या नियंत्रणाबद्दल जागृती येऊन त्यास सकारात्मक प्रतिसाद मिळतोय आणि मुस्लीम समाजातील जन्मदर कमी होत आहे. ही बदललेली स्थिती दुर्लक्ष करीत हिंदुत्ववादी पुन्हा पुन्हा हा विषय काढून धर्मद्वेष वाढवत आहेत. हिंदू नेत्यांच्या अशा प्रक्षोभक व बेताल वक्तव्यांना सामान्य हिंदू प्रतिसाद देत नाहीत किंवा मुलांना जन्म घालीत नाहीत. कारण सामान्य लोकांना तसे शहाणपण आहे. मुस्लीम समाजातसुद्धा आता बुद्धिजीवी वर्ग वाढलेला असल्याने धर्मवाद्यांकडून निघणाऱ्या फतव्यांना दाद देत नाही हे स्वागतार्ह वातावरण आहे.

कुटुंब नियोजनाचे फायदे लक्षात आल्याने हे परिवर्तन समाजात दिसत आहे. हा मुद्दा आता धर्मप्रभावाचा न राहता तो अज्ञान, निरक्षरता, शैक्षणिक व आर्थिक दुरावस्था आणि दारिद्र्याशी जोडला आहे. त्यामुळे शैक्षणिक-आर्थिक प्रगती व दारिद्र्य निर्मूलनाचे प्रयत्न लोकसंख्या नियंत्रणासाठी अधिक उपयुक्त ठरणारे आहेत. या दृष्टीने समाज नेत्यांनी व शासनाने पुढाकार घेतला पाहिजे.

शिकल्या सवरलेल्या मुस्लीम कुटुंबातही 'एक मूल धोरण' आचरणात आणले जात आहे. याकडेही एक आदर्श म्हणून पाहणाऱ्यांची संख्या समाजात वाढत आहे. त्यामुळे चार दशकांपूर्वी जी स्थिती होती ती स्थिती तशी आज राहिलेली नाही. याचे आपण स्वागत करू व जेथे अज्ञान आहे तेथे ते दूर करून समजावून सांगण्याचा अविरत प्रयत्न करू.

■ ■

दहशतवाद

दहशतवाद हा प्रगत, सुसंस्कृत मानवी समाजास मिळालेला भयानक शाप आहे. संघटित आणि योजनाबद्ध हिंसाचाराच्या आधारे शांतताप्रिय समाजास वेठीस धरून आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न म्हणजे दहशतवाद. त्याचे निराकरण अवघड आहे; पण अशक्य नक्कीच नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणातील दहशतवादास अतिरेकी विचारांनी पछाडलेला, मानवी जीवनमूल्यांची चाड नसलेला व नीतिशून्य प्रवाह असे म्हणता येईल. दहशतवाद ही विकृत व हिंसात्मक प्रवृत्ती आहे. म्हणूनच ती अत्यंत घातक व निषेधार्ह आहे. 'जुलूम-जबरदस्तीच्या इतर हत्यारांप्रमाणेच दहशतवाद हे बलिष्ठांचे अस्त्र आहे' असे अमेरिकन विचारवंत नोम चोमस्की म्हणतात. आज हे अस्त्र मानवतेविरुद्ध सर्रासपणे वापरले जात आहे. म्हणूनच याचा सामना आपणच एकजुटीने करणे आवश्यक आहे.

भारतातच नव्हे तर जागतिक मानवी समुदायासमोर असलेले सर्वाधिक गंभीर व चिंतादायक आव्हान हे दहशतवादाचे आहे. दहशतवादाची परिभाषा ही व्यापक आहे. पुरुषप्रधान मानसिकता दाखवणारी कुटुंबातील दहशत, सांस्कृतिक सण-उत्सवाच्या काळात दमदाटी करत वर्गणी गोळा करणे असो किंवा सांस्कृतिक दहशतीपासून ते राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मानव संहार करणाऱ्या दहशतवादापर्यंत याची व्याप्ती आहे व हे सर्वच लोकशाही मूल्यांच्या विरोधात आहे.

भारतात महात्मा गांधींच्या हत्येपासून ते दाभोलकर, कलबुरगी, कॉ. पानसरे यांची हत्या, गुजरातमधील हत्याकांड, मोहसीन शेख, महंमद आखलाक यांची हत्या, खैरलांजी, खर्डा, सोनई, कोपर्डी घटना सर्वपरिचित आहेतच. हैद्राबाद, नागपूर, अजमेर, कानपूर, मालेगाव अशा ठिकाणी घडवून आलेले हिंदुत्ववाद्यांकडून बॉम्बस्फोटांसह पंजाब, काश्मीर, आसाम या राज्यांतील अतिरेकी घटना, नक्षलवाद,

सीमी, लष्करे तोयबा अशा विविध संघटनांद्वारे होणाऱ्या दहशतवादी कारवाया. बाबरी मस्जीद उद्ध्वस्त केल्यानंतर घडवून आलेले बॉम्बस्फोट, अक्षरधाम, संसद, २६-११ या दहशतवादी घटना. सध्या जगात अल-कायदा, बोको हराम, तालीबान, आयसीस व अन्य नावांनी होणाऱ्या जागतिक पातळीवरील दहशतवादाचे आव्हान का व कसे निर्माण झाले याचा अभ्यास स्वतंत्रपणे करता येईल व या संदर्भात अनेक अभ्यास ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाले आहेत.

इस्लामच्या नावाने जागतिक पातळीवरील दहशतवाद व त्याची होणारी भारतातील लागण ही मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या दृष्टीने लक्ष वेधणारी बाब आहे. इस्लामचा उदारमतवाद, मानवतावाद या दहशतवादी कारवाया थांबवू शकत नाही हे आतापर्यंतच्या अनुभवातून सिद्ध झाले आहे. यामुळे जगातील सर्वसामान्य मुसलमानच अधिक प्रमाणात बळी जातात, संशयाच्या भोवऱ्यात अडकतात आणि जागोजागी विषमता व असुरक्षितता अनुभवतात. परिणामी उदारमतवादी समाज घडवण्यात अडथळे निर्माण होऊन हा समाज पुन्हा जमातवादाकडे आकर्षित होतो असेही निरीक्षण नोंदवण्यात आले आहे.

धर्मवाद-धर्मांधता पुरस्कृत दहशतवादाशी मुकाबला कसा करायचा हा कळीचा प्रश्न आहे. जागतिक पातळीवर इस्लामच्या नावावर निर्माण झालेल्या अनेक दहशतवादी संघटना व त्यांच्या अतिरेकी कारवाया इस्लामला मान्य नाहीत असा एक क्षीण आवाज आपण नेहमी ऐकतो आणि असा आवाज काढणाऱ्यांचीच हत्या या दहशतवाद्यांकडून होत आहेत. पाकिस्तान, बांगलादेश, अफगाणिस्तान ही भारता शेजारील मुस्लीम राष्ट्रे, तसेच इराण-इराक, सिरिया आणि इतर अनेक मुस्लीम राष्ट्रांतील दहशतवादी संघटना बिगर मुस्लीम राष्ट्रांपेक्षा मुस्लीम राष्ट्रांचीच दमछाक व हत्या करतात. हा दहशतवाद अमेरिका पुरस्कृत आहे वगैरे बोलण्यात येते; पण मानवतावादाची शिकवण देणारा इस्लाम अशा चिथावणीला बळी पडतो. म्हणजेच इस्लाममधील अतर्विरोध व मर्यादा स्पष्ट करतो. या निमित्ताने इस्लामिक दहशतवादाची मुळे समजून घेणे आवश्यक ठरतात. इस्लामला मान्य नसले तरी इस्लाममध्ये विविध पंथ, विचारधारा आणि मतप्रवाह आहेत. जगातील व भारतातही सर्व मुसलमान एकसारखे किंवा एक विचारधारा मानणारे नाहीत. जगात-भारतात जशी बहुविविधता आहे, तशीच मुस्लीम समुदायातही बहुविविधता दिसून येते. भारतातच पाहा - उत्तर भारतातील मुस्लीम व दक्षिण भारतातील मुस्लीम यांच्यात सांस्कृतिक, सामाजिक विविधता आहे. अगदी उत्तर भारतातही बरेलवी-देवबंदी

असे गट आहेत. सौदी अरेबियासुद्धा याला अपवाद नाही. इस्लाम स्वीकारण्यापूर्वीच्या जमातींनी इस्लाम स्वीकारला; पण आपली मूळ संस्कृती जतन केली. यातूनही बहुविविधता दिसून येते; पण 'मी म्हणेल तोच धर्म, मी म्हणेल तीच संस्कृती, मी म्हणेल तोच राष्ट्रवाद' हे जे आपण हिंदू दहशतवाद्यांच्या बाबतीत पाहतो, तेच इस्लामिक दहशतवाद्यांच्या बाबतीत सत्य ठरते. म्हणूनच पॅन इस्लामिझम आणि विश्व हिंदू परिषदेत आपणास काही साधर्म्य दिसून येते. या दोघांतील सनातनी सारखाच अट्टाहास आणि आटापिटा करताना दिसतात.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची ही भूमिका आहे की, 'प्रथम आपण आपली घाण काढावी, आत्मटीका करावी, आत्मपरीक्षण व आत्मसुधारणा करावी.' याच हेतूने मंडळाची स्थापना झाली. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांचीही हीच भूमिका होती. 'मी जोपर्यंत माझे घर स्वच्छ करत नाही, तोपर्यंत इतरांची घाण काढण्याचा मी प्रयत्न करणार नाही.' म्हणून मुस्लीम दहशतवादाची मूळं शोधण्यासाठी इस्लाममधील विविध विचारधारा समजून घेणे गरजेचे आहे. विशेषत: दहशतवादाला कारणीभूत ठरणारी विचारधारा संक्षीप्तप्रमाणात समजून घेतली पाहिजे.

वहाबी आणि सलफी विचारधारांचा आधार घेत अनेक मुस्लीम दहशतवादी संघटना अस्तित्वात आल्या आहेत. अल्लाहच्या ९९ नावांपैकी 'अल-वहाब' म्हणजे दाता हे एक नाव आहे; परंतु वहाबी चळवळीचा निर्माता मुहम्मद इब्न अब्द अल वहाब याच्या नावावरून त्याच्या अनुयायांना 'वहाबी' म्हटले जाते. आपणच शुद्ध आणि मूळ इस्लामचे प्रतिनिधित्व करतो असे वहाबींचे म्हणणे आहे. म्हणून ते स्वत:ला 'सलफी' म्हणतात. वहाबी आणि 'सलफी' हे अनेकवेळा पर्यायवाचक व एकच असल्याचे समजले जाते; मात्र, यात थोडा फरक आहे. 'सलफी' या शब्दाचा अर्थ आरंभीचा मुस्लीम असा आहे. 'सलफ' म्हणजे पूर्वज व यापासून सलफी शब्द आला आहे. मुस्लीमांच्या पहिल्या तीन पिढ्यांना सन्मार्गी पूर्वज व आदर्श म्हणून समजले जाते. यात प्रेषितांचा सोबती (सहाबी), सोबत्यांचे अनुयायी (तबियीन) व त्यांचे अनुयायी (नवे ताबियीन) यांचा समावेश होतो. इस्लाम कसा अनुसरावा त्याचा वस्तुपाठ या प्रारंभीच्या मुस्लीमांनी घालून दिला अशी एक धारणा केली आहे. त्यांनी दाखवलेला मार्गच (मिनहाज अससलफ) अनुकरणीय व आदर्श असल्याचे सांगितले जाते. 'हिजरत' नंतरची म्हणजे इ. स. ६२२ नंतरची तीनशे वर्षे असा सलफींचा काळ होता. याला सुवर्णकाळ असेही

मानण्यात येते. या काळात जसे समाजजीवन व समाज व्यवहार होत असे तसाच व्यवहार आजही सर्व मुस्लीमांनी करावयास पाहिजे असा ‘सलफी’ विचारसरणीचा आग्रह असतो.

प्रेषित मोहंमद पैगंबराच्या निधनानंतर शिया व सुन्नी असे दोन पंथ निर्माण झाले. सुन्नीमध्ये हानफी, हनबली, शाफी आणि मालिकी या विचारधारा किंवा प्रणाली निर्माण झाल्या. वहाबी हे तत्त्वत: या चारपैकी कोणत्याही प्रणालीचे अनुयायी असू शकतात; परंतु हनबली न्यायप्रणाली मानणारे त्यात बहुसंख्येने आहेत असे असले तरी यापैकी कोणत्याही प्रणालीशी त्यांची बांधिलकी नाही. इस्लामचे चार मूळ स्त्रोत म्हणून कुराण, हदीस, इज्मा, कियास आहेत. यांपैकी वहाबी फक्त कुराण व हदीस यांच्या तंतोतंत पालनावर भर देतात. ‘इज्मा’ व ‘कियास’ इस्लामचा उदारमतवाद दाखवणाऱ्या स्त्रोतांवर त्यांचा विश्वास नाही. प्रेषितांचा जन्मदिवस साजरा करणे, कबरीवर चादर-फुले घालणे, छायाचित्र काढणे, व्हिडिओ, गंडा-ताईत बांधणे, मद्यपान-धूम्रपान, संगीत, नृत्य यांसारख्या गोष्टींना त्यांचा टोकाचा विरोध असतो.

सलफी विचारसरणीत दोन प्रवाह आहेत. वहाबी व कुत्बी. सैय्यद कुत्ब यांच्या अनुयायांना कुत्बी म्हणतात. कुत्बी मंडळी स्वत:ला ‘सलफी’ म्हणतात. अरब जगतातील पहिली मूलतत्त्ववादी संघटना मुस्लीम ब्रदरहूड (१९२८) व या संघटनेनंतर निर्माण झालेल्या अनेक संघटनांवर सैय्यद कुत्बच्या विचारांचा प्रभाव आहे. इस्लामचे अनुकरण न करणाऱ्या मुस्लीम शासकांना पदच्युत केले पाहिजे असे त्यांचे प्रतिपादन होते. या उलट इस्लामी राज्यातील मुसलमानांनी शासकाशी एकनिष्ठ असले पाहिजे असे वहाबींचे म्हणणे असते. म्हणूनच सौदी शासकांविरुद्ध कारवाया करणारा ओसामा बिन लादेन हा वहाबी नसून कुत्बी आहे असे काही विचारवंत म्हणतात.

आज जगात अल कायदा, इस्लामिक स्टेट ऑफ इराक आणि सिरिया म्हणजेच आयसीस, आफ्रिकेतील बोको हरम, कहाव, हुशी या एकत्र येऊन दहशतवादी कारवाया करण्याचे आवाहन करीत असतात. लष्करे तोयबा, जैश-ए-महंमद यांच्या कारवाया काश्मीर आणि भारतात चालू आहेत. यांना भारत विरोधी कारवाया करण्यास याच संघटना प्रेरणा देत असल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे.

‘मी म्हणेल तोच धर्म व त्याचा अन्वयार्थ, मी म्हणेल तीच संस्कृती’

अशा अट्टाहासाला पेटून तसेच सुडाच्या भावनेतून जगात जो हिंसाचार चालू आहे, त्याचा या इस्लामेतरांना तर धोका आहेच; पण मुस्लीम समाजात असणाऱ्या बहुविविधतेलाही धोका आहे. इस्लामच्या उदारमतवादालाही धोका आहेच. मुस्लीम जगतात आणि भारतातही सुफी संतांची एक परंपरा आहे. दर्गाह-कव्वाल गायन, एकेश्वरवाद, प्रेम, बंधुभाव, अध्यात्म, ऐक्य यावर श्रद्धा बाळगणाऱ्या सुफींवर व कव्वाल गायकांवर हल्ले करून त्यांच्या हत्या घडवण्याचे प्रकार अलीकडे वाढले आहेत. पाकिस्तानात अशा घटना गेल्या काही महिन्यांपासून पुन्हा पुन्हा घडताना दिसतात. सलफीझमचे सुफीझमवर होणारे हे हल्ले इस्लामच्या कट्टरवादाचे दृश्य स्वरूप आहे. जगातील दहशतवादी कारवायांची उदाहरणे त्याची स्पष्टीकरणे व विश्लेषण कार्यकर्त्यांनी समजून घेतली पाहिजेत.

कोणत्याही दहशतवादाला दुसरा दहशतवाद हा पर्याय होऊ शकत नाही. ‘डोळ्यांचा बदला डोळे फोडून’ घेण्याची मानसिकता जगालाच आंधळे करून सोडणारी आहे. जग हे अंधारमय होऊ नये यासाठी गांधीविचाराला पर्याय नाही. भारतात आणि अमेरिकेत दहशतवादाचा मुकाबला करण्याच्या निमित्ताने मुसलमानांना लक्ष केले जात आहे. इस्लाम हाच जगापुढचा एक प्रश्न असल्याचे बोलले जात आहे. त्यामुळे इस्लामचा उदारमतवादही अपुरा वाटू लागला आहे. याच कारणास्तव उदारमतवादी-सेक्युलर मानवतावादी समुदायाने दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी सुसंगत धोरण-नियोजन केले पाहिजे. सर्वसामान्य लोकांमध्ये संवाद-समन्वय, सद्भाव निर्माण केला पाहिजे. यासाठी जमातवादी व सनातनी मानसिकतेपासून सामान्यांची सुटका केली पाहिजे. भिन्न धर्मीय समुदायांत ध्रुवीकरण होणार नाही यासाठी सातत्याने विवेकवादी कार्यक्रमांचे आयोजन करून लोकशाही मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ आपली भूमिका पार पाडेल. यासाठी समविचारी-भिन्न धर्मीय समुदायांशी समन्वय करून कार्यक्रम आखण्यावर मंडळ भर देईल. २०१२ पासून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ ईद अल अजहा, अर्थात बकरी ईदच्या निमित्ताने महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी रक्तदान अभियान राबवून भिन्न धर्मियांत रक्ताचे नाते निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

साचेबद्धपणा, एकसुरीपणा, साचलेलं डबकं हे प्रवाही होऊ शकत नाही. इस्लामचा हा मूलतत्त्ववाद पुरस्कृत दहशतवाद केवळ लोकशाही-धर्मनिरपेक्षता, बहुविविधते विरुद्धच नसून नवनिर्मिती, सृजनक्षमता, कला, साहित्य, संगीत, क्रीडा

यांच्याही विरोधात आहे. विज्ञानाचे फायदे घेत वैज्ञानिक दृष्टिकोन नाकारणे हे आजच्या धर्मवादाचे-दहशतवादाचे लक्ष्य ठरले आहे. मध्यंतरी काश्मीरमधील मुलींच्या कलापथकाला, आसाममध्ये मुस्लीम मुलीने स्टेजवर येऊन गाणे म्हणू नये म्हणून धर्मवादी मंडळींची भूमिका, तसेच दंगल सिनेमात अभिनय करणाऱ्या मुलींना जो सामना करावा लागला तो कालविसंगत असाच आहे. मुलींमध्ये वाढणारे बुरखा परिधानाचे प्रमाणही छुपा धर्मवाद-दहशतवादच आहे. इज्मा-कयास नाकारणारे आज काय काय नाकारू शकतात हे आपल्या लक्षात आल्यामुळेच आपणास धर्मवाद, दहशतवादा विरुद्ध सज्ज झालं पाहिजे.

■ ■

मुस्लीम आरक्षण

मुस्लीम समाजासंदर्भात तलाकच्या प्रश्नानंतर सर्वाधिक चर्चेत असणारा विषय हा आरक्षण आणि दहशतवाद आहे. हे तीन विषय स्वतंत्र आहेत; पण त्यांना एकत्रित करून पाहणाऱ्यांची संख्या काही कमी नाही. गेल्या दशकापासून मुस्लीम आरक्षणाबद्दल जास्त चर्चा होत असली तरी, संविधान स्वीकारल्या वर्षापासून ही चर्चा होत असल्याचा इतिहास आहे.

मुस्लीम समाजात दलित, अस्पृश्य, आदिवासी व अपमानित केलेल्या समुहाने केलेल्या धर्मांतरीतांची संख्या सर्वाधिक आहे. धर्मांतर केल्यामुळे काही प्रमाणात सामाजिक बदल झालेला असला तरी त्याची आर्थिक, शैक्षणिक स्थिती सुधारलेली नाही. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुस्लीम समाजातील मागास जातींना आरक्षण ठेवण्याबद्दल अनुकूल होते; परंतु मौलाना अबुल कलाम आझादांसह इतर कोणत्याही मुस्लीम नेत्यांनी आरक्षणाचे समर्थन केल्याचा इतिहास नाही. म्हणूनच राष्ट्रपतींच्या संविधानात्मक आदेशान्वये (१९५०) फक्त हिंदू समाजातील मागासजातींना आरक्षणाची सुविधा देण्यात आली. डॉ. राजेंद्रप्रसाद हे तेव्हा राष्ट्रपती होते तर पंडित जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधान व सरदार वल्लभभाई पटेल गृहमंत्री होते. नंतरच्या काळात या आदेशात सुधारणा करून त्यात बौद्ध व शीख समाजाचा समावेश करण्यात आला.

१९५५ च्या काकासाहेब कालेलकर आयोगाने मुस्लीम समाजात जातीव्यवस्था आहे व त्यात अनेक मागासजाती असल्याचे स्पष्ट केले होते. मात्र, मुस्लीम आरक्षणाची शिफारस करण्यात आली नाही. मुस्लीम समाजातील धार्मिक व राजकीय नेतृत्वाने आरक्षणास विरोध केल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. इस्लामला जातीव्यवस्था मान्य नाही व काही जातींना आरक्षण दिल्यास या समाजातील एकसंघपणा दुभंगेल अशी भूमिका घेऊन मुस्लीम नेतृत्वानेच मुस्लीम आरक्षणापासून मुसलमानांना वंचित ठेवल्याचा इतिहास असताना, याबाबतीत दोष मात्र इतरांना

देण्यात येतो.

१९८४ च्या मंडल आयोगाच्या निमित्ताने मुस्लीम समाजातील काही मागासजातींना इतर मागासवर्गीय वर्गात घालून आरक्षणाची सुविधा देण्यात आली. त्याचा काही मुस्लीम जातींना फायदा झाला. मात्र, हा वर्ग इतर समाज गटातील इतर मागासवर्गीय वर्गापेक्षा मागास राहिला. या प्रमाणेच नंतर काही मागासजातींना एस. सी., एस. टी. सोडून अन्य मागास गटात सामावून घेण्यात आले व त्याचा शिकलेल्या व्यक्तींनी उपयोगही केला आहे.

गेल्या दशकापासून मुस्लीम आरक्षणाचा मुद्दा चर्चेत आहे. कारण २००७ मध्ये न्या. राजेंद्र सच्चर समितीचा अहवाल व न्या. रंगनाथ मिश्रा आयोगाचा अहवाल संसदेस सादर करण्यात आला. न्या. सच्चर समिती ही केवळ मुस्लीम समाजाची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचा सविस्तर, साधार माहिती देण्यासाठी होती. तर न्या. रंगनाथ मिश्रा आयोग हा भारतातील सर्व अल्पसंख्याक समाजाचा अभ्यास व शिफारसी करण्यासाठी होता. दुसरा फरक असा की, न्या. सच्चर यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यास व शिफारस करणारी समिती होती, तर न्या. रंगनाथ मिश्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. समिती व आयोग यातील फरकही महत्त्वाचा आहे, हे अभ्यासकांनी समजून घ्यावे. २००५ मध्ये स्थापन झालेल्या या समिती-आयोगाने २००७ मध्ये स्थितीचा आढावा घेत शिफारसी केल्या आहेत. या घटनेला दहा वर्षे झाली. मात्र, शिफारसींच्या बद्दल अनास्थाच पदरात पडली. मुस्लीमांच्या पदरात काहीच पडले नाही. मात्र, हिंदुत्ववाद्यांनी याचा फायदा उठवत मुस्लीम अनुनय, मुस्लीम लाड संबोधून मुस्लीम विरुद्ध वातावरण तापवण्यासाठी याचा वापर केला.

या समितीने व आयोगाने काय काय शिफारशी केल्या याचा तपशील अन्यत्र उपलब्ध असल्याने त्याची पुनरावृत्ती टाळणेच योग्य आहे. नोंद घेण्यासारखे एकच आहे की न्या. रंगनाथ मिश्रा आयोगाने केलेल्या शिफारशींमध्ये दोन शिफारसी महत्त्वाच्या होत्या. त्यात पहिली जास्त महत्त्वाची ती ही की १९५० च्या राष्ट्रपतींच्या संविधानात्मक आदेशात सुधारणा करून त्यात मुस्लीम, ख्रिश्चन व इतर अल्पसंख्याक समुहातील मागास जातींचा समावेश करण्यात यावा व दुसरी शिफारस अशी की, अल्पसंख्याक समाजाला १५% शिक्षण व नोकरीत आरक्षण द्यावे. अल्पसंख्याक समाजात ७२% मुस्लीम व २८% इतर अल्पसंख्याक असल्याने मुस्लीमांना १०% व इतर अल्पसंख्याक समुहासाठी ५% आरक्षण असावे.

न्या. सच्चर समितीने केलेल्या शिफारसी महत्त्वाच्या आहेतच; पण या अभ्यासात सर्व राज्यांतील, सर्व भागांचा व सर्व जाती समुहाचा सखोल अभ्यास झाला नाही. जसे महाराष्ट्रात कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा असे भाग आहेत. त्या त्या भागांतील मुस्लीमांची स्थिती भिन्न आहे. भारतातील सर्व राज्यांच्या, सर्व भागांच्या अभ्यासाचा अभाव या समितीत दिसतो.

आंध्र प्रदेश, केरळ, तामिळनाडूमध्ये काही प्रमाणात मुस्लीम आरक्षण देण्यात आले आहे. मात्र, या आरक्षणाच्या संविधानात्मक बाजूबद्दल आक्षेप घेण्यात आले आहेत. याचसाठी न्या. रंगनाथ मिश्रांची पहिली शिफारस महत्त्वाची आहे.

महाराष्ट्रातही डॉ. मेहमूद-उर-रेहमान यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यासगटाची स्थापना झाली आणि या गटाने मागास मुस्लीमांसाठी ८% आरक्षण असावे अशी शिफारस केली. या आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात नेमण्यात आलेल्या इतरही आयोगाने ज्या शिफारसी केल्या त्याचा आधार घेत महाराष्ट्र शासनाने निवडणुकीच्या तोंडावर मागास मुस्लीमांसाठी ५% आरक्षण देण्याची घोषणा केली व यात महाराष्ट्रातील ५० जातींचा समावेश केला. ही यादी केली; पण या यादीत नमूद केलेल्या अनेक जाती अस्तित्वात असल्याचे मुस्लीमांनाही माहीत नाही. २०१४ मध्ये महाराष्ट्रातील सरकार बदलले आणि मागील सरकारने काढलेला अध्यादेशही पडून राहिला. मागास मुस्लीमांना शासनाने दिलेले ५% आरक्षण कायम राहावे म्हणून अनेक लोक उच्च न्यायालयात गेले. त्यात मुस्लीम सत्यशोधक मंडळानेही जनहित याचिका दाखल केली. न्यायालयाने आपल्या निवाड्यात ५% आरक्षण शिक्षणासाठी असावे असा निर्णय दिला. मात्र, बदललेल्या सरकारने पूर्वीच्या सरकारच्या अध्यादेशावर शिक्कामोर्तब केले नाही म्हणून हा मुद्दा पुन्हा पुन्हा ऐरणीवर येत आहे.

मुस्लीम समाजात मागास जाती आहेत, याची यादीही मोठी आहे. त्यांची स्थिती अन्य मागस जातीहून अधिक वाईट आहे ही वस्तुस्थिती आहे. यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी तसेच समता, समान संधी व सामाजिक न्यायासाठी आरक्षण महत्त्वाचे आहे. समाजाचा समतोल विकास झाल्यास हा समाजसुद्धा देशाच्या उन्नतीमध्ये वाटा उचलू शकेल. तो कायमचा मागे राहणार नाही याची खबरदारी कल्याणकारी राज्याने घेतली पाहिजे. या संदर्भात समज-गैरसमज पसरवले जातात. आरक्षणाची मागणी संविधानात्मक पद्धतीने होत असताना त्याला जमातवादी स्वरूप येणार नाही याचीही काळजी घेतलीच पाहिजे. मुस्लीम समाजात शिक्षणाचे

प्रमाण वाढावे, यात एक बुद्धिजीवी वर्ग निर्माण व्हावा व या बुद्धिजीवी वर्गामार्फत समाजात प्रबोधनही व्हावे अशी अपेक्षा बाळगणाऱ्यांनी आरक्षणाचे समर्थन केले पाहिजे.

सध्या आरक्षणाची बाजू मांडणारे अनेक गट संविधानात्मक अधिकार म्हणूनआरक्षणाची बाजू मांडतात. मात्र, आपल्याच समाजातील महिलांना संविधानात्मक हक्क मिळवून देण्यासाठी पुढे येत नाहीत. यामुळे भारतीय समाजात मुस्लीम नेतृत्व हवी ती प्रगल्भता व परिपक्वता सिद्ध करीत नसल्याचे स्पष्ट होते. यामुळे 'शरीयत बचाने के लिए संविधान बचाओ' अशा हास्यास्पद घोषणांचा फज्जा उडतो.

मुस्लीम समाजाला आरक्षणाचा हवा तसा फायदा मिळाला नाही. तसेच पंतप्रधानांच्या पंधरा कलमी कार्यक्रमानेसुद्धा मुस्लीम समाजाची स्थिती बदलली नाही. वरवरची मलमपट्टी दीर्घ आजारावर चालणार नाही. याच दृष्टिकोनातून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ आरक्षणाचे समर्थन करताना, मुस्लीम महिलांना संविधानात्मक हक्क मिळावेत व मुस्लीम व्यक्तिगत कायद्यात सुधारणा व्हावी यासाठी पन्नास वर्षांपासून आग्रह धरते.

भविष्यात मुस्लीम समाजाला आरक्षणाची सुविधा उपलब्ध झाल्यास मिळालेल्या आरक्षणामध्ये ५०% आरक्षण मुस्लीम महिलांसाठी आरक्षित करण्याची मागणी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ करेल. कारण मुस्लीम महिलांच्या अनेक अंगी समस्या सोडवण्यासाठी तेही एक प्रभावी साधन असेल.

■ ■

उपसंहार

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना का व कशी झाली त्याचा इतिहास, तसेच त्याने चालविलेले कार्य व आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवलेल्या अनेक ध्येयांपैकी काही ध्येयांची त्रोटक माहिती आतापर्यंत दिली. ती ध्येये तातडीची गरज म्हणूनच डोळ्यांसमोर ठेवली असल्याने फक्त त्यांच्याचबद्दल तसेच मुस्लीम समाज व इतर नागरिक यांना मंडळाला नेमके काय हवे याची माहिती व्हावी, त्यांची तोंडओळख व्हावी यासाठी ही पुस्तिका लिहिली आहे.

याचा अर्थ असा नव्हे की, स्त्रियांचे हक्क, समान नागरी कायदा, कुटुंबनियोजन इ. कार्यक्रम हे मुस्लीम समाजाने मान्य केले, शासनाने तसे कायदे केले व तशा सुधारणा घडून आल्या म्हणजे मंडळाचे कार्य संपले. मंडळ ज्या ठळक, तातडीच्या सुधारणा मागत आहे, जसा समाज उभा करू इच्छित आहे, तशा सुधारणा घडून आल्या म्हणजेच सरकारने समान नागरी कायदा बनविला की मंडळाचे काम संपले असे मानता येणार नाही. सुधारणांचा अर्थ असा मर्यादित करता येणार नाही. काही सुधारणा पदरात पडल्यावर जो थांबतो, तो खरा सुधारकच नव्हे असा आगरकरी बाणा मंडळाने पत्करला असल्याने या पुस्तिकेत दिलेल्या काही सुधारणा घडून आल्या, काही ध्येये साध्य झाली तरी मंडळ थांबणे शक्य नाही. एक बदल घडून आला की दुसऱ्याची मागणी आणि त्यासाठी समाजमन तयार करणे, अनुकूल करणे, अधिकाधिक सुधारणा होण्यासाठी झगडत राहणे, एका नवसमाजाची उभारणी करणे हे मंडळाचे अंतिम ध्येय आहे. जोपर्यंत मानवी स्वभाव असाच राहणार आहे, जोपर्यंत त्याच्यातील हीन पशुवृत्तीही जाग्या राहणार आहेत, तोपर्यंत तो पूर्णत्वाला पोहोचणार नाही. एक सुसंस्कृत मानव म्हणून जगण्याची त्याची इच्छा तोपर्यंत अपूर्णच राहणार. हा फक्त काही व्यक्तींचा, केवळ मुस्लीम समाजाचा, फक्त या देशातील सर्व नागरिकांचा नव्हे, तर अखिल मानवजातीचाच हा प्रश्न आहे. म्हणूनच मंडळाने बाळगलेले ध्येय हे काही फक्त

मुसलमानांपुरतेच मर्यादित नाही. त्याची व्याप्ती संपूर्ण मानवजातीलाच जाऊन भिडते.

या भूतलावर जोपर्यंत मानवजात अस्तित्वात आहे तोपर्यंत ती आपल्यापुढे नवीन नवीन समस्या निर्माण करणार. जगण्याच्या धडपडीतूनच समस्या निर्माण होत असतात. म्हणजेच या समस्या ही न संपणारी साखळी आहे. त्याचमुळे समस्यांवर उपाय हीही न संपणारी धडपड बनते. मंडळ त्या न संपणाऱ्या सुधारणा मागत राहणार असा त्याचा अर्थ आहे. मुस्लीम समाजापासून सुरुवात करून इतर समाजातील, भिन्नभिन्न धर्मांतील असे सुधारणावादी कार्य करणारे व मंडळासारखेच ध्येय उराशी बाळगून त्यासाठी झटणारे काही लोक, तशाच स्वरूपाच्या संस्था, असे एकत्र येऊन हे कार्य नेटाने करू शकतील. या पुस्तिकेत उल्लेखिलेल्या सुधारणा मुस्लीम समाजात घडून आल्या तरी मंडळाचे काम बंद पडणार नाही. कारण जी गोष्ट मानवजातीलाच लागू पडते तीच मुस्लीमांच्या बाबतीतही खरी आहे. प्रश्न आहे त्या चुका सुधारण्यासाठी, समस्यांची उकल करून त्या दूर करण्यासाठी, कोठली साधने वापरणार ? अशा समस्या निर्माण होऊ नयेत, झाल्या तरी त्या दूर करण्यासाठी भविष्यातील मुस्लीम समाज कशाचा आधार घेणार ? तो कोठला मार्ग चोखाळणार ? अर्थात पुढे निर्माण होणाऱ्या समस्यांबद्दल आत्ताच काही कल्पना येत नाही; पण समस्या जरी नेमक्या सांगता येत नसल्या तरीही त्या समस्या दूर करता येतील, बदल घडवून आणता येईल, त्यासाठी 'शुद्ध वैज्ञानिक दृष्टिकोन' हाच एकमेव उपाय अमलात आणता येईल व त्याद्वाराच प्रगती करता येईल. हे करण्यासाठी नवीन सामाजिक जाणिवेमधून धर्माची जळमटे बाजूला करूनच समस्येची उत्तरे शोधता येतील. हे कार्य कठीण आहे. त्यासाठी किती तरी कालावधी जावा लागेल. अनेक पिढ्यांचे ते कार्य आहे. प्रबोधन, दृष्टिकोनात बदल, सुसंस्कृत समाजाची उभारणी, जाती, धर्म यांच्या भिंती नसलेला समाज उभा करणे हे सर्व काही ठराविक दिवसांत घडून येणार नाही. त्याला कालाची मर्यादा घालता येणार नाही. हे सर्व घडून येण्यासाठी कोणाच्या रागलोभाची, मानापमानाची पर्वा करून चालणार नाही.

मुस्लीम समाजाने अमलात आणावयाच्या काही सुधारणांचा या पुस्तिकेत निर्देश केला त्याचबरोबर आणखीही एक बदल व्हावयास हवा. मुस्लीमांनी राष्ट्रवादी दृष्टिकोन स्वीकारावयास हवा. याचा अर्थ मुस्लीम समाज आता अराष्ट्रीय आहे असा नाही, तर मुस्लीमांना त्यांच्या धर्मातच असणारी पॅन-इस्लामिझमची कल्पना भुरळ घालीत असते. इतर कल्पनांप्रमाणेच तीसुद्धा धर्माचाच भाग आहे असे

मानणारे काही मुस्लीम महाभाग आहेत. त्यासाठीच धर्माकडे बघण्याच्याा समग्र दृष्टिकोनातच बदल करावा लागेल. धर्मनिरपेक्षतेप्रमाणेच राष्ट्रवाद हा विचारसुद्धा आधुनिकच आहे आणि तो स्वीकारण्यासाठीसुद्धा धर्माची कवचकुंडले फोडूनच बाहेर पडावे लागते हे काही पुन्हा सांगण्याची गरज नाही. यापुढेही जाऊन असे म्हणता येईल की एक वेळ अशी यावी की, राष्ट्रवादसुद्धा त्याज्य ठरावा. माणसाला माणसांपासून दूर ठेवण्याचा, आपसांत द्वेष, मत्सर, कलह, युद्धे व परिणामी मानवसंहार व नैतिक मूल्यांची पायमल्ली हे सर्व घडून आणण्यास कारणीभूत होणाऱ्या अशा या राष्ट्राराष्ट्रांच्या सीमा हव्यात तरी कशाला ? त्यासुद्धा नकोशा वाटतात.

न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व यांवर उभारलेला एक अखिल जागतिक पातळीवरचा समाज हवा आहे. तो आदर्श आहे. म्हणजेच विश्वबंधुत्व हवे आहे; पण हे विश्वबंधुत्व पॅनइस्लामिझमपेक्षा वेगळे आहे. पॅनइस्लामिझममध्ये नुसते मुस्लीम बंधुत्व आहे. त्यालाच मुस्लीम राजकारणी मुस्लीम ब्रदरहुड असे म्हणतात, ते पुरेसे नाही - नव्हे, ते नकोही. मुस्लीम ब्रदरहुडची कल्पना ही विश्वबंधुत्वाच्या आड येणारी आहे. आदर्शच बाळगायचा असेल तर तो परिपूर्ण हवा. असा आदर्श समाज अमलात येण्यासाठी पहिले पाऊल म्हणून मंडळ मुस्लीम समाजाकडे पाहत आहे. एक सुसंस्कृत मुस्लीम समा घडविण्याच्या दृष्टीने पाऊले टाकत आहे. त्यात मुस्लीम समाजाने -विशेषत: तरुणांनी- येऊन या कामातला आपला वाटा उचलावा असे सर्वच मुस्लीमधर्मीयांना कळकळीचे आवाहन आहे.

शेवटी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या ध्येयांबद्दल, कार्याबद्दल व तातडीच्या आवश्यक अशा सुधारणांबद्दल तोंडओळख व्हावी एवढाच या पुस्तिकेचा उद्देश असल्याने सविस्तर लिहिणे अशक्यच आहे. हा प्रश्न असा आहे की, कितीही लिहिले तरी ते अपुरेच पडेल. तरी पण समजा केवळ एवढ्याच वाचनाने जर कोणाला अधिक जाणून घेण्याची, त्यातील विषयांवर सविस्तर चर्चा करण्याची व तसा अभ्यास करण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली तर त्यांनी प्रत्यक्ष मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या कार्यत्यांशी संपर्क साधावा किंवा पत्रव्यवहार केल्यास अधिक खुलासा होऊ शकेल.

मुस्लीम प्रश्नांवर, धर्मावर, राजकारणावर, इतिहासावर, समाजजीवनावर, कायद्यावर व इतरही अनेक बाबींवर जगातल्या अनेक तज्ज्ञांनी संशोधन केले आहे. अभ्यास करून, आपली लेखणी चालवून ग्रंथनिर्मिती केली आहे. अशी अनेक पुस्तके उपलब्ध आहेत. अधिक जिज्ञासूंनी अशी पुस्तके वाचावीत. वस्तुस्थिती

समजून घ्यावी. त्यावर अभ्यासपूर्वक विचार करून मगच त्यांनी आपली मते निश्चित करावीत. मंडळाने बाळगलेल्या ध्येयाविषयी, मुस्लीम समाजात करू इच्छिणाऱ्या सुधारणांविषयी जाणून घेण्याची इच्छा, जिज्ञासा, ही पुस्तिका वाचणाऱ्यांपैकी एकाच्या का होईना मनात निर्माण झाली तरी मंडळाचे श्रम कारणी लागतील. याचाच अर्थ मुस्लीम समाजातील काही लोक का होईना, धर्मग्रंथाबाहेरसुद्धा विचार करण्यासारखे बरेच आहे असे मानतात, असा होईल.

सद्यस्थितीत...

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने प्राधान्यक्रमाने जे विषय गेल्या चार दशकांत हाताळले त्यामध्ये मुस्लीम महिलांचे प्रश्न, समान नागरी कायदा, भाषेचा प्रश्न, लोकसंख्या नियंत्रणाचा प्रश्न आणि जमातवादी राजकारणाचा प्रश्न यांचा समावेश होता. या प्रश्नांपैकी भाषेचा प्रश्न आणि लोकसंख्या नियंत्रणासंदर्भात आज स्थिती बदललेली आहे. मात्र अन्य विषय अद्याप जागचे हललेले दिसत नाहीत; पण या प्रश्नांवर विचार करणारी, संघर्ष करणारी माणसे व संघटना कार्यरत झाल्या आहेत. काही प्रमाणात या संघटनांची भूमिका व कार्यपद्धतीबद्दल मतभेद आहेत; तरीही प्रश्न घेऊन संघर्ष करणाऱ्या मुस्लीम महिला संघटना आणि इतर पुरोगामी संघटनांचे मंडळ स्वागत करते. मुस्लीम समाजाचे सर्वच प्रश्न मंडळ हाती घेऊ शकत नाही; पण ज्या ज्या संघटना विविधांगी ऐहिक प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न करतात, त्यांच्या प्रती आम्ही आस्था बाळगतो. मुस्लीम समाजाप्रमाणेच समस्त भारतीय समाजाचे म्हणून अनेक प्रश्न आहेत. पर्यावरण, भ्रष्टाचार, असुरक्षितता, समाजस्वास्थ्य या प्रश्नांवर कार्य करणाऱ्या संघटनांसोबत आम्ही आहोतच.

या प्रश्नांबरोबरच काही प्रश्नांची भरही पडलेली आहे. ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद, भारतातील दहशतवाद, शैक्षणिक-आर्थिक मागसलेपणा आणि मुस्लीम समाजाविषयी संशय, असुरक्षितता-विषमता यात वाढ होत आहे. या दृष्टीकोनातूनही कार्य करीत असताना मुस्लीम जमातवादा बरोबरच हिंदू जमातवादा विरोधात संघर्ष करणे अपरिहार्य झाले आहे. कारण एकात्म धर्मनिरपेक्ष समाजासाठी ती गरज आहे. प्रबोधना बरोबरच विकास आणि कल्याणासाठी दृष्टी निर्माण करण्याचे कार्यही महत्त्वपूर्ण आहे.

■ ■

जाहिरनामा

भारतीय मुस्लीम समाजापुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सर सय्यद अहमदखान यांचा मुस्लीम समाजाच्या धार्मिक आणि ऐहिक दृष्टिकोनातून मूलभूत बदल घडवून आणण्याचा आरंभीचा प्रयत्न वगळल्यास एरवी निराशाच पदरी येते. भारतीय मुस्लीम समाज या सर्व काळात आपल्या अल्पसंख्याक स्थानाविषयी विनाकारण अतीव जाणीव बाळगून आपल्या सनातन, परंपरागत श्रद्धा कवटाळून असलेला आणि बहुसंख्य हिंदू समाजाविरोधी आंदोलने करीत राहिला. सर सय्यद अहमदखानाच्या प्रयत्नाने सुरू झालेल्या मुस्लीम सुधारणांचा गाडादेखील अखेरीला विभक्तवादाच्या दलदलीत रुतून गेला. पाकिस्तानची निर्मिती आणि भारतातील हिंदू-मुस्लीम संबंधातील तफावाचा इतिहास सर्वांना माहीत आहेच.

भारताला सर्वधर्मीय राष्ट्रीयता निर्माण करण्याच्या झालेल्या सर्व प्रयत्नांत एक मूलभूत चूक सतत होत राहिली आहे. ती अशी की, हिंदू समाजाला आधुनिक, विशाल आणि पुरोगामी बनवण्याच्या आड येणाऱ्या जुनाट धर्मनिष्ठा बदलण्याचा एक सततचा प्रयत्न चालला असतानाच मुस्लीम समाजाच्या काल-विसंगत अशा परंपरागत श्रद्धांना हात न लावण्याचा आटापिटा मुस्लीम समाजाकडून करण्यात येत होता आणि बहुसंख्य हिंदू समाजातील परिवर्तनवादी मंडळीदेखील या प्रक्रियेला कळत नकळत हातभार लावीत होती. आजदेखील या परिस्थितीत फारसा बदल झालेला नाही. याचा परिणाम म्हणजे हिंदू समाजात आधुनिक राष्ट्रवादाचे, धर्मनिरपेक्षतेचे आणि समानतेच्या आधुनिक मानवी मूल्यांचे प्रवाह तुलनेने अधिक बळकट होत गेले आणि मुस्लिम समाज मात्र आपल्या जुन्याच श्रद्धांना चिकटून राहिला. सुशिक्षित मुस्लीमांची मजल यामुळे विभक्तवादी प्रवृत्तीपलीकडे कधी जाऊ शकली नाही. बदललेल्या परिस्थितीचे आव्हान यामुळेच मुस्लीम समाज स्वीकारू शकला नाही.

भारतात हिंदू आणि मुसलमान समाजातील ही प्रबोधनाची दरी भरून काढल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने या दोन्ही समाजाचे संबंध सुधारणार नाहीत; राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होणार नाही आणि नव्या भारतातील प्रजासत्ताकात मुस्लीम समाज राष्ट्रजीवनाचा एक सन्माननीय घटक म्हणून नांदू शकणार नाही. आपण लोकशाही जीवनपद्धती स्वीकारलेली असल्याने या प्रबोधनाची निकड निर्माण झालेली आहे. त्याशिवाय समाजातील सर्व क्षेत्रांत स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होणार नाही व लोकशाहीचा पाया कमकुवतच राहील.

हे कार्य व्हावे म्हणून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना करण्यात येत आहे. सत्यशोधक शब्दाला महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात एक विशिष्ट अर्थ आहे. त्यामागे सामाजिक सुधारणांच्या प्रखर आंदोलनाची पार्श्वभूमी आहे. या मंडळाचे 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ' हे नाव ठेवताना महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव या मंडळाच्या संस्थापक सभासदांपुढे आहे.

वास्तविक स्वातंत्र्यानंतर अशी वेगळी सुधारणावादी का होईना विशिष्ट धर्मगटांसाठी मंडळे काढण्याची आवश्यकता असायला नको होती याची जाणीव आहे; परंतु मुस्लीम समाजाच्या प्रबोधनावर भर देण्यासाठी आज तरी मंडळाचे कार्यक्षेत्र त्या समाजापुरते मर्यादित ठेवण्यात आले आहे. जेव्हा सामाजिक बदलाची ही दरी नष्ट होईल तेव्हा हे मंडळ मुस्लीम समाजापुरते कार्य करणार नाही. आधुनिक विचारांच्या सर्वधर्मीय राष्ट्रवादी परंपरा मानणाऱ्या सर्वच भारतीयांच्या इच्छा-आकांक्षांनुसार एखाद्या नव्या आंदोलनात मंडळाच्या वेगळ्या अस्तित्वाची आवश्यकता उरणार नाही.

ती अवस्था यावी आणि लवकर यावी म्हणून हे मंडळ कार्य करत राहील.

■ ■

जाहिरनामा (सुधारित)

हमीद दलवाई यांनी देशभर फिरून मुस्लीम समाजाचा अभ्यास केला, लेखन व संवादातून समाजाचे प्रबोधन केले आणि २२ मार्च १९७० रोजी आम्हां सहकाऱ्यांसह 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळा'ची पुणे येथे स्थापना केली.
आता मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना होऊन चार दशकांचा काळ लोटला आहे. या काळात भारतातील राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीत दखल घेण्यासारखे खूप बदल झाले आहेत. या बदलांची नोंद घेऊन चळवळीच्या मूळ उद्दिष्टांमध्ये गुणात्मक बदल न करता काही विषयांच्या अग्रक्रमात बदल करून नवी दिशा ठरविणे आवश्यक झाले आहे म्हणून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ पुढीलप्रमाणे भूमिका घेत आहे.

१. उदारमतवादी कुराणभाष्याचा आधार : इस्लाममध्ये कुराणाचा अर्थ सामान्य माणूससुद्धा लावू शकतो. तरीही मुस्लीम समाजात असा पुरोहित वर्ग निर्माण झालाच. इस्लामी धर्मशास्त्राचा अन्वयार्थ लावण्याचा अधिकार केवळ आपल्यालाच असून तो अर्थ सर्वांनी मान्य केला पाहिजे. अशी टोकाची भूमिका घेऊन उलेमांनी मुस्लीम समाजावर आपले प्रभुत्व व नेतृत्व लादले आहे. या पारंपरिक उलेमांच्या प्रभावातून मुस्लीम समाजाला मुक्त करणे ही मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची प्राथमिकता राहील. त्यासाठी कुराणाच्या प्रागतिक व उदारमतवादी भाष्यकारांचा आधार घेऊन मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ यापुढे आपली वाटचाल करील.

२. मुस्लीम समाजासमोरील जमातवादाचे आव्हान : गेल्या काही वर्षांत हिंदू जमातवादाचे प्रचंड आव्हान मुस्लीम समाजासमोर उभे राहिले आहे. क्रिया-प्रतिक्रियात्मक स्वरूपात अस्तित्वात असणारा हिंदू जमातवाद आता उघडपणे आक्रमक आणि हिंसक झाला आहे. त्यामुळे मुस्लीम समाजातही जमातवादी वृत्ती वाढत आहे; पण एका समाजातील जमातवादाला दुसऱ्या

समाजातील जमातवाद हे उत्तर होऊ शकत नाही. त्याचबरोबर जातीयवादी दंगली कुणामुळेही तसेच कुठल्याही कारणास्तव सुरू झाल्या तरी अंतिमतः त्यात अल्पसंख्य समाजाची जीवित व वित्तहानी अधिक होते. त्यामुळेच सामान्य मुस्लीम असुरक्षित, हतबल व अगतिक झाला आहे. अशा परिस्थितीत मुस्लीम समाजातील जातीयवादी प्रवृत्ती व संघटना यांच्याविरुद्ध भूमिका घेत असतानाच मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ हिंदू जमातवादाच्या विरोधातही निःसंदिग्ध भूमिका घेईल. भारतीय समाज बहुधार्मिक, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक समूह घटकांनी तयार झाला आहे. अशा वैविध्यपूर्ण समाजात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यास सहिष्णूतेच्या आधारावर परस्पर सामंजस्य व भावनिक एकता निर्माण करणे आवश्यक असते, त्याचे भान ठेवून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ या दृष्टीने सतत प्रयत्नशील राहील. त्याचबरोबर हिंदू वा इतर समाजात अशा तऱ्हेच्या प्रागतिक व्यक्ती, संघटना वा चळवळी असतील त्या सर्वांशी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ सर्वतोपरी सहकार्य करील. मात्र मुस्लीम किंवा हिंदू समाजातील कुठल्याही प्रतिगामी, जातीयवादी प्रवृत्ती, संघटना वा व्यक्ती यांपासून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ, त्याचे सदस्य आणि कार्यकर्ते कटाक्षाने दूर राहतील.

३. सेक्युलॅरिझम व निरीश्वरवाद याबद्दल भूमिका : विविधतेतून एकात्म समाज निर्माण करण्यासाठी व सामाजिक न्याय, समता या मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी भारत सेक्युलर राष्ट्र झाले; पण सर्वच सेक्युलर राजकीय पक्षांनी त्यांच्या सोयीप्रमाणे मतांचे गणित मांडून सेक्युलॅरिझमचा अर्थ लावला. सेक्युलॅरिझमचा हा अर्थ मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाला मान्य नाही कारण तो अर्थ भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेत स्वीकारल्या गेलेल्या मानवी मूल्यांच्या विरोधात जातो म्हणूनच धर्म, जाती, लिंग, वर्ण, भाषा इ. कसलेही भेद न मानता सामाजिक न्याय आणि समता या मानवी मूल्यांवर आधारित एकात्म समाज निर्माण करण्यास साहाय्यभूत होणारी विचारप्रणाली म्हणजे सेक्युलॅरिझम हा सेक्युलॅरिझमचा अर्थ मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाला अभिप्रेत आहे. अशा तऱ्हेचा एकात्म समाज निर्माण करण्यात मुख्य अडसर असतो तो धर्मसत्तेचा ! मग ती धर्मसत्ता कुठल्याही प्रकारची असो. म्हणून समाजकारण, राजकारण आणि धर्मसत्ता यांची फारकत केल्याशिवाय सामाजिक न्याय व समता यांवर आधारित एकात्म समाज निर्माण करता येणार नाही; अशी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची धारणा आहे. त्याचबरोबर सेक्युलॅरिझम म्हणजे निरिश्वरवाद हे समीकरणही मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाला मान्य नाही.

व्यक्तिस्वातंत्र्याचा भाग म्हणून एखादी व्यक्ती निरीश्वरवादी असू शकते. त्याला कुणाचा विरोध असण्याचे काही कारण नाही. पण निरीश्वरवादाचे समर्थन, पुरस्कार किंवा विरोध करणे ही मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची भूमिका नव्हती व पुढेही असणार नाही.

४. भारतीय मुस्लीम समाजाच्या विकासाचे स्वप्न : स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वच राजकीय पक्षांनी मुस्लीमांचा केवळ मतपेटी (व्होट बँक) म्हणून विचार व वापर केला. त्यामुळे समाजाचे रोजीरोटीचे व आर्थिक विकासाचे प्रश्न सतत दुर्लक्षित राहिले. आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या अनेक आयोगांच्या व सर्वेक्षणांच्या अहवालातून हे विदारक सत्य बाहेर आले आहे. सुदैवाने केंद्र शासनाने अलिकडे या वास्तवाची दखल घेऊन मुस्लीम समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी काही ठोस पावले उचलण्याचे जाहीर केले आहे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ अशा नव्या शासकीय धोरणांचा सतत पाठपुरावा करील. त्याचबरोबर अन्य मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी ज्याप्रमाणे शासकीय सवलती, सुविधा मिळतात त्या मुस्लीम समाजातील दुर्बल घटकांनाही मिळाव्यात म्हणून मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ आग्रही राहील.

मुस्लीम समाजाच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासात उलेमांच्या सनातनी भूमिकेमुळे अडसर निर्माण झाला आहे. या समाजाच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ विविध पातळ्यांवर प्रयत्न करील.

५. मुस्लीम महिलांच्या समस्या : मुस्लीम महिलांवर होणाऱ्या विविध प्रकारच्या अन्याय-अत्याचारांचे प्रश्न मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने नेहमीच ऐरणीवर आणून ते दूर करण्याच्या दृष्टीने सतत प्रयत्न केले आहेत; परंतु उलेमांनी शरियत 'दैवी' म्हणून अपरिवर्तनीय आहे, अशी भूमिका घेऊन या प्रयत्नांना सतत विरोध केला आहे. वास्तविक इस्लामी धर्मशास्त्र व इतिहास यांच्या दृष्टीने उलेमांची ही भूमिका चुकीची आहे. इस्लामच्या सुरुवातीच्या काळापासून तत्कालीन इस्लामी धर्मशास्त्राच्या विद्वानांनी शरियतकडे समाजशास्त्र म्हणून पाहिले व त्याचा सतत विकास केला, हा इतिहास आहे. १३व्या शतकानंतर उलेमांनी पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या प्रभावाखाली ही विकासाची प्रक्रिया बंद केली. आजही हीच भूमिका घेऊन हे मुस्लीम समाजाची दिशाभूल करीत आहेत. या त्यांच्या चुकीच्या भूमिकेमुळे मुस्लीम स्त्रियांवर अन्याय होत आहे.

शरियत दैवी असल्यामुळे अपरिवर्तनीय आहे, अशी उलेमांची भूमिका

आहे. वास्तविक मुस्लिमांच्या विविध पंथांमध्येसुद्धा एकाच प्रकारचे शरियत कायदे नाहीत किंबहुना त्यात प्रचंड विविधता आहे म्हणूनच जगातील अनेक मुस्लीम राष्ट्रांनी शरियत कायद्यात कालसुसंगत बदल करून एका दमात तीन तोंडी तलाक देण्यास प्रतिबंध करण्यासारखे कायदे केलेले आहेत. ब्रिटिशांनी लागू केलेल्या १९३७ च्या मुस्लीम व्यक्तिगत कायद्यातही शरियतचा बहुसंख्य भाग रद्द करुन तलाक, बहुपत्नीत्व, वारसाहक्क, मूल दत्तक विधान एवढ्यापुरताच भाग ठेवला आहे. हा कायदासुद्धा मुस्लीम महिलांवर अन्याय करणाराच आहे. त्यामुळे १९३७ च्या मुख्य कायद्यातही कालसुसंगत व न्याय्य बदल झाले पाहिजेत. अशी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची ठाम व आग्रही मागणी आहे म्हणून भारतीय संसदेने विद्यमान कायद्यात न्यायसंगत बदल करावेत. मुस्लीम महिलांना संविधानात्मक अधिकार मिळावेत तसेच- मुस्लीम समाजानेही अशा कायद्यांचे स्वागत करावे यासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ प्रयत्नशील राहील.

६. देशासमोरील संवेदनशील समस्या : काश्मीर, दहशतवाद, बाबरी-मशिद-रामजन्मभूमी, समान नागरी कायदा यांसारख्या विद्यामान व भावी काळात निर्माण होणाऱ्या संवेदनशील समस्यांबाबत मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ नेहमी बुद्धिवादी व वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि न्याय व देशहित यांच्याशी सुसंगत अशी भूमिका घेईल व त्याविषयी सतत आग्रही राहील.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या चळवळीचे वर्तमान व भावी कार्यक्रम निश्चित करताना भारतीय संविधान, त्यात अभिप्रेत असलेली सामाजिक न्याय, समता व बंधुत्व ही मानवी मूल्ये, समान नागरिकत्व, त्यांचे अधिकार, जबाबदाऱ्या व कर्तव्य या बाबी आधारभूत धरूनच मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ आपल्या कार्यक्रमांची भावी दिशा निश्चित करेल.

■ ■

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या विचारधारेवर आधारित कार्यकर्त्यांची पुस्तके

- **हमीद दलवाई**

  राष्ट्रीय एकात्मता व भारतीय मुसलमान, इस्लामचे भारतीय चित्र, मुस्लीम जमातवाद कारणे व उपाय, भारतातील मुस्लीम राजकारण, मुस्लीम पॉलिटिक्स इन इंडिया, इंधन, लाट, जमीला जावद.

- **मेहरुन्निसा दलवाई**

  मी भरून पावले आहे !

- **सय्यदभाई**

  दगडावरची पेरणी (मराठी, उर्दू, इंग्रजी मध्ये)

- **हुसेन जमादार**

  जिहाद

- **अ. का. मुकादम**

  दास्तान, चंद्रकोरीच्या छायेखाली

- **प्रा. शमसुद्दीन तांबोळी**

  हमीद दलवाई : क्रांतिकारी विचारवंत, शहाबानो ते शबानाबानो
  मुस्लीम समाज : व्यक्ती-विचार-साहित्य, आझाद कलाम,
  मुस्लीम समाज : प्रबोधन आणि विकास,
  समान नागरी कायदा - अपेक्षा आणि वास्तव,
  महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास - नवे दालन, नव्या संधी

- **डॉ. बेनझीर तांबोळी**

  प्रभावशाली शिक्षण तज्ज्ञ, शिक्षण शब्दकोश

- **तमन्ना इनामदार**

  एक नजर... तलाक नंतर,
  मुस्लीम महिलांच्या समस्या : शोध आणि बोध

- **मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका** (त्रैमासिक)
- **मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ - उद्देश व भूमिका**